

B. Zaytsev'in "Keşif Kronid" Öyküsünde "Etkileyici Anlatım" (Expressivity)

Larisa ZAKHAROVA YETER*

Özet

Bu çalışmada, B. Zaytsev'in "Keşif Kronid" öyküsündeki "etkileyici anlatım"(expressivity) yaratan faktörler saptanıp çözümlenmektedir. Makalede "etkileyici anlatım" (expressivity) sağlayan bütüncül unsurlar (örneğin, dil birimleri, gerçekliğin ve yazarın bakış açısının yansımaları gibi) ele alınmıştır. Yazarın, sonsuzluk, zamanın ve baharın tekrarlanması, doğadaki herşeyin eşitliği konusundaki düşünceleri, öykünün önemli bölümlerini öne çıkaran dilbilgisi unsurlarında, yazara özgü mecazlarda, benzetmelerde ve antitezlerde hayat bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: etkileyici anlatım, kompozisyon, mecaz, benzetme, antitez

Expressivity of the Story of B. Zaytsev "Priest Kronides"

Abstract

The nature of Symbolism, which emphasis on meaning and idea, rather than formalism, leaded the way through Conceptual art. This study, which analyses the situation of Symbolism in Turkey, begins with the progression and leading figures of the movement in Europe, afterwards surveys the situation of the movement in Turkey by examining Turkish Symbolist artists.

Key Words: expressivity, plot, metaphor, comparison, antithese

Boris Zaytsev (1981-1972), empresyonizm etkisinde öyküler yazan ve Türk okurlarca az bilinen bir Rus yazardır. Yazar, 1917'de Sosyalist Devrimi'ne katılmadığından ve bolşevikler ile fikir ayrımı yaşadığından Fransa'ya göç etmek zorunda kaldı. B.Zaytsev, Çarlık Rusyasındaki yaşama hayranlık duyan ve devrimden önceki köy yaşantısının güzelliklerini ön plana çıkartan entellektüel üstadlarından biridir. Bu yüzden de onun sanat mirası uzunca bir süre Sovyetler Birliği'nde yasaklanmıştır. Rus dilbiliminde, özellikle de günümüzdeki edebiyat araştırmalarında yurt dışındaki Rus yazarların ve daha çok da B. Zaytsev'in eserlerine karşı artan bir ilgi gözlemlenmektedir. 20. yüzyılın 90'lı yıllardan itibaren bu yazarın eserlerinin tarihî-edebeî, ideolojik-felsefî, ahlakî-etiksel açılardan incelenmesi sürmektedir. B.Zaytsev'in eserlerindeki yazınsal sanatlar, tür-biçim özellikleri, bölgesel faktörler ve başka yazarlar arasındaki yeri incelenmiştir¹. Fakat günümüzde B.Zaytsev'in eserlerindeki "etkileyici anlatımın" dilbilim analizi kullanılarak birçok faktör açısından ele alındığı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu da araştırmamızın önemini göstermektedir. İncelememizi, dilbilimcilerin ve edebiyat eleştirmenlerinin çalışmalarında nadiren yer verdiği, B. Zaytsev'in ilk öykülerinden biri olan "Keşif Kronid'e" odaklanmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık (Rusça) Bölümü, lzaharova@yandex.ru

¹ Çubayeva, Tatyana İvanovna, *Metafora v proizvedeniyah B.K.Zaytseva: Doemigrantskiy period*, Moskova Pedagoji Devlet Üniversitesi Yayınları, Moskova, 2003, 192s; Dragunova, Yuliya Albertovna, *Proza B.K.Zaytseva 1901-1922 godov*, Tver Devlet Üniversitesi Yayınları, Tver, 1997, 253s; Gluşkova, Natalya Borisovna, *Palomniçeskiye 'hojdeniya' B.K.Zaytseva (osobennosti janra)*, Moskova Pedagoji Devlet Üniversitesi Yayınları, Moskova, 1999, 196s; Mihaylov, Oleg Nikolayeviç, *Literatura russkogo zarubejya*, Prosveteniye Yayınları, Moskova, 1995, 452s; Usenko, Leonid Vladimiroviç, *İmpresyonizm v russkoy proze načala XX veka*, Rostov Üniversitesi Yayınları, Rostov-na-Donu, 1988, 256s; Zakharova, Viktoriya Trofimovna, *İmpresionistiçeskiye tendentsii v russkoy proze načala XX veka. Uçebnoye posobiye*, Moskova Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Moskova, 1993, 363s.

"Keşis Kronid" köy konulu öyküler arasında yer alır ve eserde köylülerin günlük yaşamları anlatılmaktadır. Bu tip öykülerde doğanın yüceltilmesiyle neşeli bir etki yaratılır, insan ise bu renkli manzaranın yalnızca bir parçasıdır. İncelediğimiz "Keşis Kronid" öyküsünde Rus köylerindeki Hristiyanlığa ve putperestliğe ait törenlerle ilgilenen bir köy keşişinin hayatı izlenmektedir. B.Zaytsev, Rus kültürünün yabancılar tarafından pek anlaşılmayan özellikler betimlenmiştir.

Makalenin amacı, "Keşis Kronid" öyküsündeki yazara özgü "etkileyici anlatım" unsurlarının belirlenmesidir. Makale B. Zaytsev'in öykülerini inceleyen tüm dilbilimcilere ve ayrıca dilbilim fakültelerinin "Rus dili ve edebiyatı" ve "Rusça çeviri" bölümlerinden mezun, klasik Rus edebiyatının Türkçe çevirileriyle ilgilenen Türk öğrencilere yöneliktir.

Dilbilimde "etkileyici anlatım" uzun zamandır incelenmektedir ve üzerine çeşitli teoriler oluşmuştur. Empresyonizm'in ve dil birimlerinin etkilerinin artırılmasını sağlayan "etkileyici anlatım", farklı bilim adamları tarafından biçimsel, anlamsal, işlevsel ve işlevsel-anlamsal açıdan yorumlanmaktadır. V. N. Teliya'nın fikrine katılarak "etkileyici anlatım" oluşturan, metnin işlevi, yazarın niyeti ve biçimsel özelliklerin birleşimi olarak kabul etmekteyiz². V.N.Telya, "etkileyici anlatımın" imgesellik, yoğunluk, değerlendirme, duygusallık ve biçimsel özellik gibi birçok bileşenden oluştuğunu varsaymaktadır. "Etkileyici anlatım" dil birimlerinin bir niteliğidir, fakat onları bir yazar tarafından metinde kullanılmadan ve okur tarafından algılanmadan ortaya çıkarmamaktadır.

"Etkileyici anlatımın" incelenmesine (yan anlam üzerinde de olsa) doktora tezimde yüzeysel olarak değinilmişti³, fakat o çalışmadaki araştırmanın konusu bu değildi. B. Zaytsev'in "Keşis Kronid" öyküsündeki "etkileyici anlatımın" incelenmesi bu makalede birkaç açıdan ele alınacaktır. "Etkileyici anlatım", dört unsurdan oluşan çok yönlü bir olgu olarak incelenecektir. Bunlardan ilki metnin gerçeklikle olan ilişkisi, yani eserdeki verilerin objektif bir gerçeklikle yansıtılmasıdır. İkincisi, metnin yazarla olan ve metindeki kompozisyon, edimsel özellikler ve düşünme tarzı içeren anlatım düzenlemesine yansıyan bağıdır. Makalemizde yer almayan üçüncü bir unsur da, V.A.Maslova'nın⁴ araştırmalarına göre, yazarın okurla olan ilişkisinin yansımasıdır. Dördüncü unsur ise eserin edebî kurgusunu oluşturan farklı düzeylerdeki tüm dil birimlerinin metnin dil ile ilişkisidir. Çalışmamızda etkileyici anlatımın daha çok ikinci ve dördüncü unsurları üzerinde durulmuş, fakat bu makalenin amacına dahil olmayan diğer unsurlara da değinilmiştir. B.Zaytsev'in "Keşis Kronid" öyküsündeki "etkileyici anlatım", olay akışının bağlamsal çözümleme tekniği ve yazarın iç dünyasının, dil düzeneklerinin anlam bileşeninin çözümleme yöntemle yorumlanması üzerinden incelenecektir.

Araştırmacılar, içinde geleneksel edebi bir bağlamda "karakter" ve "somutluk" bulunmadığı için "Keşis Kronid" öyküsünün mesel (fabl) olduğunu öne sürmektedir⁵. Fakat öyküde eğitici unsurlar bulunmamaktadır; (döngüsel ve tekrar edici de olsa) eylemin yapıldığı yere ve zamana dair göstergeler vardır. Bu yüzden, bizce, bu öykü aslında bir mesel değildir; bol betimlemeli estetik bir girişe sahip eğitici bir meselden, kahramanlar ve hayatlarına dair betimlemeler içeren gerçekçi bir öyküye geçiş yapmaktadır.

Yazar eserin konusunu ve anlatım şeklini seçmekte özgürdür, ama düşünceleri yansıtırken kullandığı dil birimlerini bilinçsizce seçer. B.Zaytsev, düşüncelerini belirtirken bilinçsizce seçilen dil birimlerine değer, duygusallık, yoğunluk ve imgesellik katar. B. Zaytsev kendi söz varlığından onun fikirlerine yalnızca en uygun düşecek sözcükleri seçmektedir. Birkaç plandan oluşan olay akışı ve gerçeklikle olan bağın incelenmeye başlayalım. Konusunda aksiyon içeren bir eser geleneksel anlamda etkileyici sayılabilir, fakat "Keşis Kronid" öyküsü, ilk bakışta, konusuzdur;

² Teliya, Veronika Nikolayevna, 'Mehanizmi ekspressivnoy okrasni yazikovih yedinits', *Çeloveçeskiy faktor v yazıke. Yazıkoviye mehanizmi ekspressivnosti*, Nauka Yayınevi, Moskova, 1991, s.38.

³ Zakharova, Larisa Nikolayevna, *Lingvokulturnye konnotatsii v yazıkovoy kartine mira*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2006, s.44-47.

⁴ Maslova, Valentina Avraamovna, 'Parametri ekspressivnosti teksta', *Çeloveçeskiy faktör v yazıke. Yazıkoviye mehanizmi ekspressivnosti*, Nauka Yayınevi, Moskova, 1991, s.188.

⁵ Maslova, Valentina Avraamovna, 'Parametri ekspressivnosti teksta', *Çeloveçeskiy faktör v yazıke. Yazıkoviye mehanizmi ekspressivnosti*, Nauka Yayınevi, Moskova, 1991, s.188.

bu da türünün özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bir eserin başka bir dile çevirisinde aktarılan en önemli bileşenin konusu olduğu söylenebilir. Buradan da çevirmenin neye odaklanması gerektiği ve çeviriyi okuyanlara öykünün ilgi çekici gelip gelmeyeceği sorusu ortaya çıkmaktadır. “Keşiş Kronid” öyküsünün ikili kurgusu dikkat çekmektedir: 1) Ana kahraman olan köy keşişinin hayatından kesitlerin betimlenmesi (konunun temelini onun bazı Hıristiyan bayramlarıyla bağlantılı olan mesleği oluşturmaktadır); 2) Doğa döngüsü, yani köylü takvimine göre tarla işlerinin evreleridir. Kronid’e de burada, mesleği ve kökenlerinden ötürü bağlayıcı bir rol düşmektedir. Başka bir ifadeyle, tarlada yapılan her iş Hıristiyan bayramlar ile ilişkilendirilmektedir. Keşiş ise hem köylülerin günlük hayatı ile ilgilenmekte, hem de dinsel törenleri düzenlemektedir. Öyküde, ağırlıklı olarak üçüncü şahıs anlatımı kullanılmıştır. Ana kahraman Peder Kronid’in içsel diyalogları ve düşüncelerinin betimlemelerinden dolayı bir düzyazının klasik unsurlarına (giriş, gelişme, düğüm, çözüm) rastlamak çok zordur. Fakat bu olaysız bir betimleme değil, Büyük Perhiz’in sonlarında başlayıp Troitsa ile sona eren ve köy hayatında bu süreçle ilişkili gelişen olayların anlatıldığı bir betimlemedir. Öykü katı bir yapı bütünlüğüne sahip değildir ve sonsuza dek sürebilme potansiyeli taşımaktadır.

Eserde betimlenen döngüsellik, yani olayların tekrarlanması, hem o an gerçekleşen olaylar hem de geniş zamanı ifade eden şimdiki zamanın bitmemeşlik görünüşü ile vurgulanmaktadır (*bıvayet* – ‘oluyor’, *vıpadayet* – ‘düşüyor’, *jıvyot* – ‘yaşıyor’, *deystvuyet* – ‘gerçekleşiyor’, *rabotayet* – ‘çalışıyor’, *uvajayut* – ‘saygı duyuyorlar’, *hodit* – ‘gidiyor’ vb.). Bu tip yapıların yanında süreklilik göstergeleri ve isim cümleleri gibi özel işaretler de yer alır: ‘Hâlâ’, ‘sık sık’, ‘senelerce’, ‘yine de’, ‘bazen’, ‘yıldan yıla’, ‘Büyük Perhiz zor bir dönemdir’, ‘hayat zordur’ vb. Buna ek olarak metnin iki bölümünde (Kronid’in anıları ve göl sahnesi) zamanın yavaş aktığı etkisini yaratan ve “bu bölümü yakın çekimde gösteren”⁶ geçmiş zamanda bitmemiş görünüşlü fiillere de rastlanmaktadır.

Başlangıçta yazar, klasik Rus edebiyatında alışlagelenin aksine dış görünüşüyle olmamakla birlikte, ana kahramanı betimlemektedir; vurgu onun gücüne (‘kuvvetli’ sıfatıyla) ve hayatın temposuna yapılmaktadır, bu da tek bir özneye bağlı ve fiillerle (*hodit* – ‘gider’, *vozvraşayetsya* – ‘döner’, *vençayet* – ‘evlendirir’, *horonit* – ‘mevlut okur’, *zvonit* – ‘çan çalar’, *vedyot* – ‘yol gösterir’) ifade edilmiştir. Daha ilerilerde “olayların hızı”, betimlemeye dinamiklik kazandıran Kronid’in “mesleki” fiilleriyle desteklenmiştir: ‘çalışan (kişi)’ (*çelovek raboçiy*), ‘gerçekleşiyor’ (*deystvuyet*), ‘sağlıyor’ (*dostavlyayet*), ‘gitmek’ (*yehat*), ‘çalışıyor’ (*rabotayet*), ‘çıkıyor’ (*vıyezjaet*) vb.

Eserin başlarında gerçek bir zamanın, B.Zaytsev’in ‘kolay değil’ ve ‘zor bir dönem’ tamlamalarıyla nitelediği Büyük Perhiz’in sonları üzerine kuruludur. Üstüne bir de bu anlam ‘pejmürde köylüler’ (*rvanoye mujiçyo*) mecazı ile pekiştirilmektedir. Bu düzenek aşağılayıcı değil, Kronid’in görev yaptığı köy halkı ve oradaki hayatını nitelemek için kullanılmıştır. Bu yüzden yazarın tinsel ve fiziksel güç ve keşişin bilgeliği ile ilgili düşünceleri defalarca tekrarlanan ‘şikayet etmez’ (*ne jaluyetsya*) fiilinde, ‘hızla’ (*bıstro*) ve ‘basitçe’ (*prosto*) (ayın yapmaktadır) tamlayanlarında ve ‘köyde alışlageldiği gibi’ (*kak uçit derevnya*) benzetmesinde gelişmekte ve hayat bulmaktadır.

Öyküye hakim anlatım türü betimlemedir. Bu yüzden baş kahramanın içsel diyalogları ve anılarının anlatımında kullanılan yazım tekniği de etkileyicidir. Böylece öykünün başında betimlemeler yerini Kronid’in keşiş atalarıyla ilgili olan ve keşişin gücünün kaynağı, neslinin sürekliliği ve hayatının sağlam bir temele sahip oluşunun imgesini oluşturan anılarına bırakmaktadır. Bu süreklilik ebedîdir ve bunu Kron’un oğullarıyla ilgili düşüncelerindeki mecazlar kanıtlamaktadır: ‘Hepsi meşe gibi sağlıklı ve iyi çocuklar’ (*vse zdoroviye, horoşiye dubı*), ‘atalarına çekmişlerse sıkı papazlar olacaklar’ (*vıydot li v svoih, budut li tvyordımi popami*). Bu son mecaz, Kronid’in Rusya’daki köy keşişini idolleştirdiği bir kavram olarak nitelendirilebilir.

⁶ Nikolina, Nataliya Anatolievna, *Filoloğiceskiy analiz teksta*, Akademiya Yayınları, Moskova, 2003, s.77

Kronid'in bu düşüncelerinde öykünün ikinci planı, yani hayatın doğası ve aralıksızlığı şu sözcüklerle ifade edilmektedir: 'Çoğalacaklar' (*budut ploditsya*) ve bir de lirik kahramanının söylediği 'beş tane iki ayaklı' (*pyatero dvunogih*), 'ilkbahara özgürce atılmak istiyorlar' mecazlar (*im hoçetsya ... porjat na vesenney svobode*). İlk mecazın, cümledeki 'ise' bağlacıyla antitezde gösterildiği de belirtilmelidir (Kron, Paskalya için şehirden yola çıkan, ilkbaharın puslu yollarında 'ihtiyar köy atları' üzerinde oğullarının yaptığı teslimatın zorluklarını düşünüyor, 'Beş tane iki ayaklı ise bekliyor: Onlar da eve gitmek istiyor, ...evde paskalya çörekleri pişiriliyor; anaları, çayır ve kilise bekliyor'). Kronid'in takipçileri olan oğullarının tiplerini 'beş yeniyetme bas' (*pyatero naçinayuşih baskov*) kinayesi ve 'ayını söyledikleri şarkılarla güçlendiriyorlardı' (*davali notu silh slujbe*) mecazlarının defalarca kullanılmasıyla güçlenmektedir, çünkü farklı dil birimleriyle ifade edilen anlatımlarda duygu yoğunluğu iki katına çıkar. Kronid onları onun 'genç ordusu' (*molodaya armiya*) olarak adlandırmaktadır. Bu öyküdeki "etkileyici anlatım" süreklilik ve sonsuzluk fikrini vurgulayan mecazlar yardımıyla oluşmakta ve aynı zamanda Peder Kronid'in düşünceleri ve şüphelerinin özetini içermektedir.

Keşişin hayatı gücü ve dayanıklılığı, öykünün tüm konusunu yaşamın gücü ve sürekliliği fikirleri çevresinde anlamsal açıdan toplayan, sürekli olarak tekrarlanan 'verimli ana' (*plodononaya matuşka*), 'paskalya çörekleri cesurca kabarıyor' (*moguşestvenno vzduvayutsya kulici*), 'kuvvetli ana' (*matuşka vsesilnaya*), 'Paskalya'nın tüm hazırlıklarını üstleniyordu' (*odolela vse zaboti pashi*) mecazlarıyla da desteklenmektedir.

Peder Kronid'in ve diğer aile bireylerinin faaliyeti paralel olarak doğa şu mecazlarla açıklanan zorlu süreçlerden geçmektedir: 1)'gölet ... paramparça buz yığıntılarıyla kaplıydı' (*prud ... izgromojdyon nhlım ldom*); burada fazlalık, bir şeyin normalden çok miktarda olduğu anlamı 'yığılmak' (*gromozdit*) fiiline 'iz' öneki getirilerek oluşturulan, halk ağzına ait bir sözcükte hayat bulmaktadır; 2)'tepeler ışıqla çayır çayır ıslanıyor' (*vzgorya goryaço moknut v svete*); burada doğa elementlerinden ateş, ısı ve verdikleri ışığın beklenmedik birleşimi 'ıslanmak' (*moknut*) fiilinin anlamsal bileşeniyle etkileşime geçip ısıya, ışığa batmak anlamını oluşturmuştur; 3) 'bitmeyen dereler uğulduyor' (*gudyat veçniye potoki*); 4) 'yıldızlar kadifeli siyah gökyüzünde yüzüyor' (*v nebe pılayut zvyozdı na çornom barhate*).

Öyküde kronolojik olarak giden olayların ikincisi Paskalya'dır. Paskalya betimlemesinde doğa ve doğaüstü arasında kurulan antitez olağanüstü dikkat çekmektedir. Yumurtalar 'zafer renklerine' boyanmıştır. Bu mecaz, zaferin bir şeyi kazanmak olarak algılanmasına dayanmaktadır. Zafer renkleri, sonsuzluğu ve yaşamın ölümü yenişini kutlamayı sembolize eden, aynı zamanda Paskalya'nın B. Zaytsev için taşıdığı esas anlamı gösteren parlak bir renk olabilir. Paskalya günü öyküde 'hayatın zirve noktası' (*verhnyaya toçka jizni*) olarak adlandırılmaktadır, kilisede 'çok eski bir ayın' (*drevnee slujeniye*) yapılmakta, doğa ise ona uyum sağlamaktadır. Yazar burada benzetme tekniği kullanmıştır. Karşılaştırılan birinci ögenin ikinciye benzetildiğinin göstergesi, benzeştirilen nesnelere arasında yer almakta ve onlardan yazara özgü bir işaretle (virgül) ayrılmaktadır: 'Görkemli bacalar gibi, tok bir tonda, akarsular uğulduyor' (*gudyat ruçyi polnim tonom kak moguçiye trubı*). Yıldızlar 'ufuktan yükseliyor, karanlığı dolduruyorlar...' (*vstayut ot gorizonta, zapolnyayut tmı*), gece ayını sırasında 'kiliseden marş eşliğinde çıkılıyor, sanki aydınlık bir dalga kasvetli kilisenin çevresini üç kere dönüyor' (*vıstupayet iz zerkvi hod s gimnom, kajetsya, çto svetlaya volna trijdi opoyasıvayet vo mrake zerkov*). Sonuncu mecaz 'aydınlık bir dalga kasvetli kilisenin çevresini üç kere dönüyor' bilişsel düzeyde bir çekicilik taşımaktadır. Aydınlık burada temizlik ve yücelik anlamına gelmektedir, üç kez oluşuysa Ortodoksluktaki Kutsal Üçlü inancından kaynaklanmaktadır (Baba, Oğul ve Kutsal Ruh). Bu şekilde yazar, Paskalya'nın yüce, aydınlık, temiz, tinsel, insanlardan ve doğadan daha üstün bir şey olduğu şeklindeki fikrini somutlaştırmaktadır.

B. Zaytsev, kutlamalara hazırlanan insanları biçimsel olarak indirgenmiş ve duygusal bileşenler içeren sözcükler ve yazınsal sanatları ile betimlemiştir: 'devasa köylü topluluğu tek vücut

halinde kıpırdanıyor' (*gromadneyşee vsemujitskoye telo kopoşitsya*), 'taşıyor' (*taşit*), 'boyunlarını bir çapa parçasıyla kazıyorlar' (*skoblyat şeyu oblomkom kosi*). Yoğun bir duygu anlam nüansı taşıyan konuşma dilinde kullanılan kopoşitsya, yani 'kıpırdanmak, aranmak'⁷ sözcüğü telaş etkisi yaratmaktadır. 'Beden' (*telo*) öznesiyle bir araya geldiğinde ise zar zor algılanan, insandan çok hayvana ait bir hareketi anlatırken kullanılan asıl anlamını ortaya çıkarmaktadır. Kendi başına kullanıldığında 'aşırı ebatlarda olan' anlamına gelen 'devasa' (*gromadny*) sıfatının en üst derecesi, sözlüksel anlamının dilbilgisel anlamından türemiştir ve etkileyicilik sağlamaktadır. Yazarın kullandığı özel bir sözcük olan 'köylülerin ortak' (*vsemujitskiy*) sıfatı ise 'toplumsal, kamusal, tüm halka ait' anlamına gelen *vsenarodny* sözcüğünün türeme modeline göre oluşturulmuştur. Ayrıca sıfatın kökü olan, canlı bir şekilde ifade edilmiş küçümseyici bir nüans taşıyan 'köylü' (*mujijskiy*) sözcüğü 'beden' (*telo*) adıyla bir araya geldiğinde ifadeye hem olumsuz bir duygu vermekte hem de köylü topluluğu imgesinin yaratılmasına yardımcı olmaktadır. Ancak B. Zaytsev'i köylülere olumsuz hisler beslemekle suçlayamayız, çünkü 'kazımak' (*skoblit*) fiili 'tırış olmak' anlamına gelmektedir ve köydeki hayat şartlarını yansıtan bu kullanımı daha çok kaba-alaycı sayılabilmektedir. 'Çok uzakta kalan köylerinde hamamı hazırlıyor; taş fırına aynı solucanlar gibi dar bir ağızdan girerek yıkıyorlar' (*topyat bani, gde pogluşe, moyutsay pryamo v peçkah, zalezaya v uzkoye jerlo, kak çervi*) benzetmesi, oluşturulan antitezin ikinci bileşeni olan sıradanlılığı (köylü hayatını) yüce olana, yani kutsal Paskalya ile karşı karşıya getirmektedir.

Betimlenenler, Paskalya kutlamalarına bağlı geleneklerin yalnızca bir kısmını oluşturmaktadır. Konu şunları kapsamaktadır: Ana kahramanın hep merkezinde bulunduğu ve düzenlediği gece ayini, 'haraç için' (*za danyu*) şeklinde bir sözcük oyunuyla anlatılan malikanelere yolculuğu ve her köyde gerçekleştirilen 'ikonaların geçidi' töreni. Bu bölümlerde Peder Kronid'in dış görünüşünün ve "psikolojik" portresi betimlenmiştir. Yazar, keşişin gücü ve dayanıklılığının defalarca altını çizmiştir. 'Dimdik' yani sağlam bir şekilde 'at arabasında oturuyor' (*proçno sidit v telejke*) zarfının kullanımı da bunu desteklemektedir. Dış görünüşünün betimlenmesinde dahi benzer bir anlam taşıyan 'kuvvetli' (*krepkiye*) kaşlar ve psikolojik portresine dair 'şefkatli sakal' (*laskovaya boroda*) tamlamaları da aynı amaca hizmet etmektedir. Paskalya'dan sonra soylu toprak sahiplerinin malikane evlerindeki öğle yemeğinde herkes 'içiyor, ama Kron etkilenmez' (*vse vıpvayut, no Kron neuyazvim*) sözcük öbeğinin önemli bir ögesi eksik (yani neyden etkilenemez) olduğundan onu anlamak bir hayli zordur. Fakat "Keşiş Kronid" öyküsünün bütünü daha ayrıntılı incelendiğinde ve fiile bağlı olan sözcüklerin anlamları çözümlendiğinde Peder Kronid'in çoğunluğun yaptığı yapılmak istemediği sonucuna varılmaktadır. Keşiş, soylu toprak sahiplerinin duydukları saygıdan mesleği nedeniyle değil, 'metanet için, akıl için' (*za osnovatelnost, za um*) yararlanmaktadır. Kronid malikane evine, daha önce de belirtildiği üzere, 'haraç için' (*za danyu*) gitmiştir. Bu sözcük oyunu çok anlamlılık üzerine kuruludur. Bu sözcüğünün her iki anlamı da öykü bağlamında yer almaktadır: 1) "Vergi, maddî ya da manevî yükümlülük, öşür; fethedilmiş bir toplumun fatihlerine yaptığı sabit ödeme", burada "yükümlülük, gereklilik" anlambirimini en öne çıkan anlamdır ve 2) "getiri, hediye, armağan ya da minnettarlık ve saygı göstermenin herhangi bir yolu", burada fark yaratan anlambirimi "gönüllülük"tür. Soylu toprak sahipleri her Paskalya'da, ihtiyacı olan kiliselere bağışta bulunuyorlardı, bu bir gelenek haline gelmişti. Kronid'in onları düzenli ziyaret edişi bu sözcük oyunuyla anlatılmıştır.

B. Zaytsev, öykünün konu bütünlüğünü sağlayan bir başka bölüm olan "ikonaların geçidi"ni doğanın Paskalya sırasındaki bahar dönüşümü betimlemesine ustalıklı yerleştirmiştir. 'Sakin ve ışıldayan ilkbahar' (*vremya tihoy pılayuşey vesni*) Rusya'nın orta kuşağına ancak bu kutsal günden sonra gelmektedir. Bu sıfatların duygusal yükü hem yazarın bakış açısının mecazlarla anlatımından hem de baharda gerçekleşen değişimlerin farklı yönlerini yansıtan, aralarındaki karşıtlıktan kaynaklanmaktadır. B. Zaytsev'e göre ilkbaharın sakinliğinin sebebi karların kalkması, akarsuların ve erimiş suların gürültü yapmıyor oluşudur. Işıldaması ise oluşan görüntü ve

⁷ Dal, Vladimir İvanoviç, *Tolkovny slovar jivogo velikorusskogo yazıka. V 4-h tomah*, C.2, Diamant Yayınları, Moskova, 1996, s.28.

renkleri ön plana çıkarmaktadır. Öyküdeki çamlar tinselleştirildikleri için, 'hüzünlülerdir' (*ugryumı*), fakat üzerlerindeki filizler aykırı renklerinden ötürü ve Rus dilbilgisi kurallarına rağmen, canlılara özgü niteliklerle anlatılmıştır: 'Nefes alabilen' (*jivodışaşiye*). Benzer bir tiplleme, kayın ağacı korusunda 'menekşe rengi başlarını güneye yöneliyorlar' (*obraşayut k yuğu fialoviye golovki*) şeklinde ve hayvanlar gibi 'yaşayan' (*vodyatsya*) menekşeler için de kullanılmıştır. Kuşlar da ormanda birbirlerine seslenen insanlar gibi, kaybolmamak için 'inliyorlar' (*stonut*).

Öykünün olay akımı Yorgi (Gregoriy) Günü ile devam etmektedir. Şehir sakinlerine ve günümüz okurlarına çok tanıdık gelmeyen ve Peder Kronid'in köylü hayatının bir sonraki aşamasını kutsadığı bu gün öyküde "Yorgi Günü" ya da Bahar Aziz George Günü olarak geçmektedir. Çok eski Slav dönemlerinde Mayıs ayının bu zamanında otlığa ilk sığır salınmaktadır. Anlatımdaki hayvan betimlemelerinde kullanılan kişileştirme mecazlarının sayıca fazla oluşu ve köylü kadınların atlara benzetiliyor olması dikkat çekmektedir. Evcil sığırın bu özel durumu, 'ineklerde içtenlik var' (*v korovah est zaduşevnost*) ve atların 'sakin ve ciddi' (*pokoymı i vajni*) oluşu şeklinde sahiplerine aktarılmaktadır. Bu bağlantılı mecazlar, atların 'iyi işçilerle' (*s dobrnmi rabotnikami*), köylü kadınların da atlarla ikili olarak karşılaştırılmasıyla güçlenmektedir: 'Dişlerinin, atlarda olduğu gibi, tam yarısı kadar aşınmıştı' (*zubı styorti napolovinu rovno, kak u loşadey*). Bu da doğadaki her şeyin; hayvanların, bitkilerin ve insanların eşit tutulduğu çıkarımının yapılmasını sağlamaktadır.

B. Zaytsev öyküde Peder Kronid'i cemaatiyle pek karşılaştırmamıştır. Kronidi, balıkların gevşek hareketlerinin Kronid ona yaşını anımsattığı gölette geçen bölümde ve ekonomik konularla ilgili düşünceli görmekteyiz. Ayrıca atik bir yönetici ve toprak sahibi, köylülere doğumdan ölüme kadar yol gösteren bir papaz olarak kendini gösterdiğinde tiplmesi canlı bir insan formu kazanmıştır. B. Zaytsev'e göre ölüm korkutucu değildir, hayatın doğal akışıdır: 'Küçük tabutları mezarlıkta kolayca ve hızla taşıyorlar' (*malenkiye grobiki legko i bistro taşat na kladbişe*), 'hızla tabutu indiriyorlar ve son buluyor' (*skoro opuskayut grobik – i konets*), 'Kron'un yaşamı boyunca birçok kırışmış yaşlı ölmüştü, ...ve o hepsine köyün ardındaki mezarlıkta basit ve güzel bir şekilde dua okumuştur' (*mnogo starih, morşinistih starikov peremerlo na Kronovom veku, ... i vseh on prosto i horoşo horonil, na kladbişe za selom*), mezarlıkta ise 'yerden göğe özgürce esen bir rüzgâr' (*volnıy veter ot zemli do neba*), 'rüzgâr sakince geçiyor' (*spokoyno hodit veter*).

Öyküdeki konu bütünlüğü, Paskalya'dan sonraki ellinci günde kutlanan ve ilkbaharın son zaferini temsil eden Troitsa (Kutsal Üçlü) kutlamaları ve ardından gelen panayırın betimlenmesiyle tamamlanmaktadır. Yazar bu süreci "neşeyle" özdeşleştirmektedir, bu yüzden düşünceleri 'neşeli Troitsa' mecazı gibi çeşitli düzeneklerle süslenmiştir. Neşenin rengi ise anıların zaman içinde ne kadar uzakta kaldığını ifade etmek için kullandığı ana etki bileşeni 'asırlar önce' (*ujasno*) ile ifade edilmiştir: 'Gökyüzü neşe mavisini, tıpkı asırlar önce uzaklıktaki çocukluğumda olduğu gibi' (*nebo radostno sine, kak bilo ujasno davno v detstve*). Bunun dışında, Troitsa sırasında gerçekleşen olayları yazar düzeneklere başvurmadan, çocukluk anıları yardımıyla aktarmıştır: 'Pencereden gelen esinti ağaç dallarını kımıldatıyor, çocukluk zamanlarından bu çalılardan kaçışan kızgın keneleri anımsatıyor' (*veterok çerez okoşko şevelit vetki, a iz rebyaçih vremyon vspominayutsya serditiye kleşuki, çto raspolzalis s prazdniçnih kustov*), 'yavrucaklar ovalarda alacalı kukuşka otunu arıyor, ...' (*detişki işut v nizinah pyostruyu travu kukuşku*). Bu yazım biçimi özel bir anlam taşımaktadır: Özellikle çocukluk anıları ve bir çocuğun çevresini algılayış şekli dahiyane, olağandışı, mükemmelce ve bu nedenle, etkileyicilik içermektedir.

Troitsa zamanındaki doğanın betimlemesi Aziz George Günü'nde de olduğu gibi bol miktarda bitki ve hayvan kişileştirme mecazları içermektedir: 'Birçok ot uzamıştı' (*mnogo travı otraslo*) (benzetme; otlar için 'büyür' (*vırostayet*), insan saçları ve tırnakları için ise 'uzar' (*otrostayut*) fiili kullanılır), 'sığır gezerken daha neşelidir' (*skotu veselee hodit*). Çoban ise mantara benzetilir: 'Tık naz, iyi bir mantar gibi' (*korenastıy, kak horoşiy borovik*). Öyküdeki en etkileyici betimlemeler ise yağmurla ilgili yapılanlardır; bunlar bu doğa olayının dokunsal, 'toprağı boğuyor' (*duşit*

zemlyu); görsel, ‘heybetli yağmur’ (*moguçiy dojd*), ‘alevden yılan’ (*ognennaya zmeya*) ve işitsel, ‘sağır edici darbeler havayı yarıyor’ (*slepyaşiy udar razrıvayet vozduh*) imgelerinden oluşmaktadır.

B.Zaytsev, panayırda geçen olaylarla, Kronid’in o kesimin rahipleri ve polis memurlarına oranla ne kadar güçlü olduğu düşüncesini somutlaştırmak istemiştir. Peder Kron doğa yoluyla, onunla bütünleşmiş bir şekilde betimlenmekte, çalışma ve yaşama gücünü ondan alıyor: ‘Kron... ve yağmura güllüyor’ (*Kron ... i posmehayetsya na dojd*), ‘başını şapkasız olarak yağmura çıkarıyor’ (*bez şlyapı vistavlyayet pod dojd golovu*). Diğer keşişler acınası görünmektedir: ‘Bir tanesi hepsinden daha da zavallı’ (*jalobnee vseh odin*), ‘göğsü dar, cüppesi karışıyor’ (*grad uzka, ryasa putaetsya*). “Keşiş Kronid” öyküsünde kişileştirilen rüzgâr elementi diğer keşişlere karşıdır: ‘Düz göğüslü pederin beynini ve ruhunu neredeyse dışarı estirecek’ (*vot-vot bıduet duşu i mozg iz ploskogrudogo otsa*). Polis memuru ise esprili bir şekilde, ‘toz içinde ve yaşlılıktan kurumuş’ (*v pılı i sohlas ot starosti*) ‘köy polisi’ (*selskoy politsiyey*) olarak adlandırılmıştır. Aynı fikir öykünün sonunda da yer almaktadır: Kron yollardadır, doğa yağmurdan sonra sıcak yaz arifesinde büyük bir mutluluğa bürünmüştür. İlk defa, yazar Kronid’i köyün tepesinde cemaatin üstünde duran bir papaza benzetmektedir. Bu pederden, öykünün en şiirsel bölümünde, tarlada yaban tavşanı ile karşılaşması sırasında samimi bir şekilde ‘pederciğim’ (*batyuşka*) olarak söz etmektedir. Bahsedilen bölümde anlatımı yavaşlatan, şimdiki zamanın tamamlanmamış fiilleri hakimdir. Öykünün sonunda kahramanın karşılaşmasında kullanılan kompozisyon unsuru (çözüm) B. Zaytsev’in önceki öykülerinde gelenekselleşmiştir, ancak bu sefer masum bir hayvan olan tavşan ile karşılaşması kaleme alınmıştır. Tavşanın masumiyeti, “şahıs davranışı” anlamı içeren ekleme sahip sözcüklerle (‘tavşancık’ (*zayçik*), ‘neşe dolu hızlıcacık koşup çıktı’ (*vıbejal vesyolım galoptsem*), ‘arka patıcıkları’ (*zadniye lapki*), ‘zayıfcacık gövdeciği’ (*slabenkoye teltse*), ‘tavşancık’ (*zayçışka*)) ve ‘kutsal bir merakla doluydu’ (*polno svyatogo lyubopıtstva*) biçimindeki kişileştirme mecaziyla ifade edilmiştir. Bu dil düzeneklerinin yoğunlaşmasıyla yazar, peder (*batyuşka*) Kronid’in kalbinin, düşüncelerinin ve dış görüntüsünün temiz (en ürkek hayvan dahi ondan korkmamaktadır) ve doğal olan her şeyle bütünlük içinde olduğuna okuyucuların dikkatini çekmektedir.

“Keşiş Kronid” öyküsü üzerinde gerçekleştirdiğimiz bu çalışmanın başında belirtilen amaç şu yöntemler uygulanarak gerçekleştirilmiştir: bilimsel betimleme, eserin öğelerine eşdeleşme, bağlamsal çözümleme, farklı dil birimlerinin anlamlarını yorumlama ve dil birimlerin anlamsal çözümlemesidir.

Öngörüldüğü üzere, “etkileyici anlatımın” metnin gerçeklikle, yazarla, dille ve okurla ilişkisi açısından farklı yönlerini ayrı ayrı incelemek mümkün değildir. “Keşiş Kronid” başlığı öykünün kurgusuna, yani doğanın ve insanlığın (Ortodoksluk) kesişimini oluşturan ana kahramana dikkat çekmektedir. Öyküde gerçeklik yansıtılırken etkileyici anlatım aksiyon içeren bir anlatımla değil, ilkbaharın gelişini ve kutlanmasını sembolize eden olayların ve doğanın durumunun izlenimci betimlemeleriyle gerçekleştirilmiştir. B.Zaytsev’in düşünceleri, Peder Kronid’in içsel diyalogları, anıları ve düşüncelerinin betimlemelerinde can bulmaktadır. Bu betimlemeler okuyucunun “Keşiş Kronid” öyküne duyduğu ilgiyi canlı tutmak için gerekli olan kilit unsurdur. Yazara göre en göz alıcı bölümler, baharın geçişini işleyen sahneler, onlara denk gelen Hristiyan bayramları ve köy hayatı Rus dilinin çeşitli etkileyici anlatım yazınsan sanatlarıyla ifade edilmiştir. Bunların önde gelenleri arasında B. Zaytsev’in dünya algısını yansıtan ona özgü mecazlar (sekiz sayfalık metinde 126 tek öğeli ve çift öğeli mecaz bulunmakta), benzetmeler (21 defa), güzel sıfatlar ve antitezler yer almaktadır. Öykünün pozitif etkisini yansıtan ve en sık kullanılmış mecazlar ‘neşeli’ ve ‘aydınlık’ sözcükleridir. Sadece B.Zaytsev’in öykülerinde karşılaşılan yazınsal sanatların bolluğu ise, konuya ulaşmakta çaba harcayacak olan yabancı okurlar ve çevirmenler için metnin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle çalışmamızın kapsadığı yorumlar olmadan dil içi ve diller arası sözlüklere başvurmak kayda değer bir sonuç doğurmayacaktır.

Eserin kilit noktalarını ve ana kahramana karşı tutumunu yazar kendi dil birimleri arasından seçtiği yöntemlerle ifade etmiş ve okurda ilgi ve estetik duyguları uyandırmaya çalışarak olayları kendi bakış açısıyla nitelendirmiştir. Öyküdeki her bir aşamanın betimlemesinin, farklı parçalardan oluşan aynı şemaya uyum gösterdiği saptanmıştır: Doğadaki değişimler, kutlama törenleri (Büyük Perhiz, Paskalya, sığır kutsaması, Troitsa) ve Peder Kronid'in "faaliyeti". Bu yüzden B.Zaytsev'in duruşu ve ana kahramanın betimlemesine biçtiği değeri anlamak, ortaya antitezler çıkaran dikkatli bir bağlamsal çözümleme gerektirmektedir: "Kutsanmış ve sıradan", "köylü ve sığırı", "Peder Kronid'in ve diğer keşişlerin imgeleri". Yazarın dil birimlerindeki seçimi; köylü, hayvan ve bitki özellikleri ve doğasının bütünlüğü ve eşitliğine bağlı olduğu fikrini oluşturur. Bunu da ancak kayıtsız olmayan ve dikkatli bir okuyucu algılayabilir. Öykünün sakin ve büyüleyici sonunu, yazım planlamasındaki betimlemeler (ilkbaharın sonu) tamamlamaktadır. Peder Kronid'den korkmayan masum zayıf varlıkla gerçekleşen beklenmedik karşılaşmalarının anlatımı sayesinde ana kahramanın görüntü canlanmakta ve bir bütün haline gelmektedir.

Anlatımda basit cümlelerin ağırlıklı olması, aralarında çok anlamlılığa yol açan bitmemeşlik görünüşlü şimdiki zaman fiillerinin tercih edilmesi (anlık gerçekleşen olaylar için kullanılan şimdiki zaman ve geniş zaman) ve öykünün sonunda da Kronid'in yola koyulması, yazarın, bahar döngülerini tekrarladığı ve yaşamın sona ermediği düşüncesinde olduğu çıkarımını yapmamızı sağlamaktadır.

Kaynakça

Çubayeva, Tatyana İvanovna, *Metafora v proizvedeniyah B.K.Zaytseva: Doemigrantskiy period*, Moskova Pedagoji Devlet Üniversitesi Yayınları, Moskova, 2003, 192s.

Dal, Vladimir İvanoviç, *Tolkoviy slovar jivogo velikorusskogo yazıka. V 4-h tomah*, Diamant Yayınları, Moskova, 1996.

Dragunova, Yuliya Albertovna, *Proza B.K.Zaytseva 1901-1922 godov*, Tver Devlet Üniversitesi Yayınları, Tver, 1997, 253s.

Gluşkova, Natalya Borisovna, *Palomniçeskiye 'hojdeniya' B.K.Zaytseva (osobnosti janra)*, Moskova Pedagoji Devlet Üniversitesi Yayınları, Moskova, 1999, 196s.

Maslova, Valentina Avraamovna, 'Parametri ekspressivnosti teksta', *Çeloveçeskiy faktör v yazıke. Yazıkoviye mehanizmi ekspressivnosti*, Nauka Yayınevi, Moskova, 1991, ss.186-199.

Mihaylov, Oleg Nikolayeviç, *Literatura russkogo zarubejya*, Prosveşeniye Yayınları, Moskova, 1995, 452s.

Nikolina, Nataliya Anatoliyevna, *Filologiçeskiy analiz teksta*, Akademiya Yayınları, Moskova, 2003, 186s.

Sokolov, Aleksey Georgiyeviç, *Sudbi russkoy literaturnoy emigratsii 1920-h godov*. Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, Moskova, 1991, 184s.

Teliya, Veronika Nikolayevna, 'Mehanizmi ekspressivnoy okraski yazıkovih yedinit's', *Çeloveçeskiy faktor v yazıke. Yazıkoviye mehanizmi ekspressivnosti*, Nauka Yayınevi, Moskova, 1991, ss.37-49.

Usenko, Leonid Vladimiroviç, *İmpressionalizm v russkoy proze naçala XX veka*, Rostov Üniversitesi Yayınları, Rostov-na-Donu, 1988, 256s.

Zakharova, Viktoriya Trofimovna, *İmpressioniçeskiye tendentsii v russkoy proze naçala XX veka. Uçebnoye posobiye*, Moskova Pedagoji Üniversitesi Yayınları, Moskova, 1993, 363s.

Zakharova, Larisa Nikolayevna, *Lingvokulturniye konnotatsii v yazıkovoy kartine mira*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2006, 157s.

Wilhelm Barthold'un Makaleleri

IV

Sistan, Afganistan'ın Güney Kısmı ve Belucistan¹

Herat'ın henüz kuzey ticaret yolu üzerinde bulunduğu dönemde Sistan ve İran'ın güney bölgeleri ile birlikte bir ticaret merkezi olduğunu gördük. Makdisî'nin sözlerine göre Gerirud'da bir ateşperest Horasan'da² eşi benzeri bulunmayan bir köprü kurar. Timurlular döneminde köprü bugünkü adıyla پل مالان (İsfizarî'ye göre), İngiliz kitaplarında Pul-i-Malun, Ferrier'de Peul-Malane³ olarak anılır. XIX. yy.da köprü Yar Muhammed tarafından onarılır. Yanmış kerpiçten kurulan ve 26 kemerden⁴ oluşan böyle bir köprü Ferrier'e göre Avrupa'da sıradan bir olguydu, Afganistan'da ise herkesi hayrete düşürüyordu; köprüyü selden korumak için etrafında kum torbalarından set örülmüştü.

X.yy.da bahçeler Herat'tan güneye doğru 1 fersah daha uzandı⁵; şehirden 3 günlük yolda Herat bölgesine bağlı, toprağı verimli ve 4 kasabadan oluşan İsfizar⁶ ili bulunuyordu. Kasabalardan birinin ismi Adresken idi; bu adı günümüzde Herat'tan iki geçit uzaklıkta Adreskend köyü ve Hamun gölüne dökülen Harud çayı taşır. 3 geçit büyüklüğündeki bu alanda işletilmemiş toprak yoktu. Kısaca Sebzevar ve Sebzar⁷ olarak bilinen İsfizar şehri Adreskend'den güneye doğru 1 geçitlik uzaklıkta yer alıyordu. Şehir sakinleri Timur'a karşı ayaklanıp vekilini öldürdükleri için şehir 1383 yılında Herat'tan beter yağmalanmıştır. Şehir alındıktan sonra Timur'un emriyle eli-ayağı bağlı 2000 kişi üst üste yığılarak ve bunların üzeri toprak ve kerpiç ile kapatılmak sureti ile bir kule yapılır⁸. Sürekli isyanlar ve bunların kanlı bir şekilde bastırılmasından dolayı İsfizar, Herat'ın aksine Timur'un vekilleri döneminde kendini toparlayamadı. Mu'in ad-din İsfizarî vatan tasvirlerinde sadece şehirlerin ve kalelerin harabelerinden bahseder. Ferrier'e göre⁹ XIX. yy.da bölge Herat ve Kandagar hâkimleri arasındaki muharebelerden muzdarip olur; sadece yıkıntılar ve kurumuş kanallar şah Abbas'ın dönemindeki (XVI. yy. sonu – XVII. yy. başı) eski

* Çeviren: Janyl Myrza Bapaeva, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Programı doktora öğrencisi, jenyacik@gmail.com

¹ V. V. Barthold, İran'ın Tarihî Coğrafyası ve Tarihi Üzerine Çalışmalar, Rusya İlimler Akademisi, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova, 2003, s. 83-101.

² Makdisî, 330.

³ Ferrier, *Voyages*, t. II, p. 29. «Barthold'in ilavesi» Holdic (*The Indian borderland*, p. 174), köprü Herat'tan 3 İngiliz Mili uzaklıkta idi.

⁴ «Barthold'in ilavesi» Karşılaştırmamız: Vasifi, taş baskı, 86a: Hanıkov (*Mémoire*, p. 126) 23 kemer olduğunu söylüyor.

پل مالان که در یک فرسنگی شهر هرات است و آن معریست که مشتمل است بر بیست و هشت طاق که عمر هاست که معمار فلک از بری رود مجره نمونه قالب یک طاق او خیال می کند و از ماه نونکه یک پهلوی دیگرش میسر نمی شود و آن طاقها کاهی بمشابه پر آب می گردد که آب را مجال گذشتن نمی ماند یک پهلوی طاق را خراب کرده می گذرد

⁵ İstahrî'ye göre (266) Sistan'a giden yolda bahçeler 1 geçitlik mesafeye kadar uzanıyordu.

⁶ Yakut'ta «Mu'cam, I, 248» افسز ar aynı şekilde İstahrî, 267.

⁷ Herat'ın yüksekliği 2600 funt, Sebzevar'ın 3550, Farah'ın 2500; Herat'tan Kandagar'a kadar 360 mil, Farah-Giriş 150, Giriş-Kandagar 70. İsfizar için bkz: *Le Strange, The Lands*, p. 412; *Hudūd el-Âlem*, çev. Minorski, 199, 327

⁸ Şerefeddin Yezdî, I, 360.

⁹ *Voyages*, t. II, p. 37.

ihtişamın izini taşır. Herat'ı Özbeklerden alan Abbas'a Herat'ın güneyinde Kandagar yolundaki birkaç kervansarayın inşaatı atfedilir. Ferrier'in¹⁰ tasvir ettiği harabe binalar arasında büyük Saba kalesi geçer; yerliler İsfizâr'dan yarım saat uzaklıkta bir dağın tepesinde bulunan bu kaleyi Büyük İskender'in kurduğuna inanırlar. Bu yıkıntılar İsfizâr'da Muzaffar-kuh¹¹ kalesi olarak geçmektedir. İsfizâr'nin bahsettiği camiye bakılacak olunursa İslami dönemde iskan edilmiş. İsfizâr'dan önce kalenin kurucusu olarak Alp-Gazi diye birisi zikredilmektedir.

Yol, hareket için mani teşkil etmeyen sıradağlardan geçer ve Sistan veya Secestan bölgesine götürür. Sistan orta çağda, 1872 yılındaki anlaşmayla İran ve Afganistan arasında paylaşılan bölgeden çok daha büyük bir alandı. X. yy. coğrafyacıları Secestan'ın Herat bölgesiyle komşuluğundan bahsetmekle birlikte sınırlar konusunda hemfikir değiller. İstahrî bir yerde¹² Dere köyünü (İsfizâr'dan iki geçit güneyde) Herat bölgesine, diğer yerde ise¹³ Secestan'a sadece Dere köyünü değil, 1 geçit daha kuzeyde yer alan Kustan köyünü de dâhil eder. Her halükarda o dönemde Secestan'ın Dere köyünden 1 geçit daha güneyde bulunan Farah şehrine bağlı olduğu kabul edilir. Ferrier'e göre Farah'ın sakinleri şehirlerini artık Sistan'a bağlı olarak görmüyorlar. 1383 yılında Farah'ın yöneticisi kendi isteğiyle Timur'un hâkimiyetini kabul eder. Farah, Farah-Rud nehrinin sol kıyısında bulunur. X.yy.da şehir, ırmağın her iki kıyısında da yer alıyordu. Ferrier'e göre¹⁴ nehirden yarım saat uzaklıkta üç tarafı dağlarla çevrili vadide bulunan harabeler en eski Farah'ın kalıntılarıdır. Bilim adamı eski şehrin Büyük İskender seferinden çok önce kurulduğunu öne sürer, fakat delil göstermez. M. Ö. I. yy.da Haraklı İsidor'un eserlerinde Fra şehri geçer, fakat yeri net belirtilmez. Bugünkü Farah şehri, Herat şehir planına göre inşa edilmiştir; sadece ebatları küçük ve yığma duvarla çevrilidir¹⁵.

Curzon'un¹⁶ ifadesine göre Sistan, mevsime ve su seviyesine göre sırayla göl, sazlık ve çorak toprak olmak üzere üç şekle bürünmektedir. Harud-Rud, Farah-Rud, Haş-Rud ve Hilmend ırmaqları Hamun-i Farah (ilk ikisinin döküldüğü yer) ve Sevaran (diğer ikisinin döküldüğü yer) adlı iki göl veya sazlık oluşturur. İki göl arasındaki alan Neyzâr ismini taşır ve sık çalılıktır. Sular taşıdığı göller birleşir ve Neyzar'ı sular altında kalır; nadiren görülmele birlikte suların biraz daha yükselmesi ve güneye doğru uzanması sonucunda Hamun vadisi sular altında kalır, üçüncü aşamada ise Zereh'i su basar. Bu durumu en son İngiliz sınır belirleme komitesi üye rince 1885 yılında duymuştur. Buna göre su baskını çağdaş yerliler döneminde olmamıştır. Genel olarak, dolu göletlerden çok kurumuş nehir mecralarına daha sık rastlanır. Bölge, yağışların azlığına veya çokluğuna bağlı olarak sık değişime maruz kalıyor: göller ya sularla doluyor, ya da kuruyor, ya da tamamen kayboluyorlardı; nehirler mecra değiştiriyor; bazen ise Orta Asya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi yapay bir kanalla belli bir yere yönlendiriliyordu. Bu durumda yapay kanallar hızlıca doğal kanal görünümünü kazanıyordu. Nehirlerle getirilen toprak bölgeyi çok verimli kılıyordu; fakat çok sık olan seller şehirleri ve köyleri terk etmeyi mecbur kılıyordu. Curzon'un fikrine göre başka hiçbir yerde bu kadar şehir ve köy kalıntısına rastlamak mümkün değildi. X.yy. coğrafyacıları sadece bir gölden -30 fersah uzunluğunda ve 4-8 fersah genişliğinde olan Zereh gölünden- bahsederler¹⁷. Bu göle yukarıda adı geçen dört nehir dökülürdü. Gölün büyüklüğü daha o dönemlerde sürekli değişiyordu.

¹⁰ İbid., p. 363.

¹¹ İsfizârî, üniversite nüshası, taş baskı 19b ve ilerisi.

¹² İstahrî, 282.

¹³ a.g.e., 249.

¹⁴ Voyages, t. II, p. 278.

¹⁵ «Barthold'n ilavesi» şimdi şehir sakinleri tarafından terk edilmiştir, sadece askerler kalmıştır. (Yate, *Khurasan and Sistan*, pp. 15-16). Şehrin güneyindeki eski kale, قلعه دختر, şehirden 3 mil uzaklıktadır. Nehrin diğer kıyısında, kalenin karşısında eski şehrin harabeleri bulunur. Bununla birlikte Farah ahali tarafından terk edilmiştir bkz: *Imperial Gazetteer*, V, p. 75 ('almost deserted, the governor and his escort being the principal inhabitants'), Oysa ki Farah Afganistan'ın en büyük altı vilayetinin biri olarak geçer (İbid., p. 79: Kabul, Kandagar, Herat, Farah, Badahşan, Afgan Türkistanı). Dames İA'de 'Farâh' maddesinde Vendidat'ta Farah-Rud nehri Fradâtha şeklinde geçer. Dames'a göre şehir kötü vaziyette olsa da verimli toprakları ve Sistan ile Hilmend kervan yollarının kesiştiği noktada bulunuyor olması nedeni ile merkezi bir vilayet olarak önemini korur.

¹⁶ *Persia*, vol. I, p. 226.

¹⁷ İstahrî, 243.

Bölgenin en verimli kısmı Hamun ile Hilmend'in sol kıyısı arasındaki ve günümüzde Sekuhe¹⁸ ve Nusretâbâd (Nâsirâbâd) şehirlerinin bulunduğu alandır. Orta çağda Sicistan'ın başkenti Zerenc, Hilmend'in sağ kıyısında idi¹⁹; bu şehrin adında Drangiana bölgesinin ve Σαράγγαι halkının²⁰ ismi geçer. Zerenc'in harabeleri Nad-Ali ve Zâhidân-Cihanâbâd şehirleri arasında bulunur²¹. Sicistan ismi bilindiği gibi Sakalar'ın ülkesi Sakistan'dan gelir. Haraklı İsidor'da ise Σαχαστηνή; İsidor bu bölgeyi Drangiana ile değil Paretakena (Drangiana ile Arakhosia veya Beyaz Hindistan arasında) ile bağdaştırır. Buradan, ilk başta Sakaların bugünkü Sîstan'ın güney kısmında yaşadıkları anlaşılır.²² Sîstan'ın yerlisi olduklarını vurgulamak için, Bellûciler ve diğer göç edenlerden farklı olarak, günümüzde Sîstânî terimi kullanılır; orta çağda Sekezî terimine de rastlanır. Rollinson'a göre²³ Sîstânîler «Persler saf Ari tipidir», hatta Herat Cemşîdleri İran'daki Ari ırkının en eski temsilcileridir. Öyle ki Ahamenişler döneminde dil ve tiplerini en iyi onlar korumuşlardır²⁴.

İstahrî'nin²⁵ de belirttiği gibi, ülke şiddetli rüzgârlara rağmen ılıman iklimi ve verimli toprakları ile diğerlerinde ayrılmaktadır. O dönemde rüzgâr değirmenlerin kullanıldığı bilinir. İngiliz Sınır Belirleme Komitesi'nin üyesi Holdich'in ifadesine göre²⁶, Sîstan'da Kasım ayında esen kuzey-batı rüzgârı o kadar şiddetli ki, ona kıyasla İngiltere'de esen Nord-East hafif bir esinti sayılabilir. Rüzgârın savurduğu kum bulutu tarlalar için sürekli tehlike teşkil eder; insanlar bu musibete karşı ağaçtan duvar kurarlardı²⁷. Sîcistan'ın başkentinin inşasında, İstahrî'nin belirttiğine göre Orta Asya'nın başka şehirlerinde olduğu gibi, ahşap kullanılmadı; çünkü ağaç böceklerle yem olduğu için dayanıksızdı; bu yüzden evler topraktan kemer şeklinde yapılırdı²⁸. Ferrier'in tasvirine göre²⁹ bugün Sîstan'daki evler kalın toprak katmanıyla kaplı ince kamış ve ilgın ağacının (Tamarix) dallarından yapılır, yani Orta Asya barınak tipinden farklı değildir³⁰.

Bölgenin en önemli nehri Hilmend o dönemde de büyük sayılmazdı, fakat Ferrier³¹ onun Dicle ile Hind arasındaki alanda tek büyük nehir olduğu ve şayet Avrupalıların elinde olsaydı vapurlar için yol olarak kullanılacağı görüşündedir. İstahrî zamanında Büst (şimdiki Kale-i Bîst) ve Zerenc

¹⁸ «Barthold'un ilavesi» Sekuhe, Wormal hesaba alınmazsa en güney yerleşim merkezi (bkz: Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 91).

¹⁹ «Barthold'un ilavesi» İstahrî'nin Zerenc tasviri (239–240): ikisi batı tarafta olmak üzere beş kapı; güney kapısına yakın mahalleler ise en kalabalık olanlardır; kale kuzey-doğu köşesinde yer alır; «*şehre su sağlayan*» kanallar batı ve güney kapılarının yanından geçer; iç şehrin batı kapısından dış şehrin batı kapısı arasındaki mesafe 0,5 farsahtır. «Karşılaştırmız: *Le Strange, The Lands*, pp. 335–337».

²⁰ Yunanca Σαράγγαι kelimesi Ahameniş yazıtlarında da geçen doğu İranlıların Zranka bölgesine (ve halkına) verdikleri ismi çağrıştırmaktadır.

²¹ Tomaschek, *Zur Historischen Topographie*, II, s. 207; Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 113. «Barthold'un ilavesi» Zerenc'in bugünkü yeri Ali Han Sancarâni tarafından kurulan yeni kalenin yanındadır. Tate'in şehir tasviri için bkz: *Seistan*, «pt III», p. 199 sq. *Bina-i Kaj'*ın ekteki planı. Plana göre dış şehir çaprazdan 3,5 İngiliz mili, iç şehir ise 1 milden biraz fazla. İkisinin batı kapıları arasındaki mesafe 1,5 mil. 'London of the East' (Kale-i Feth'ten Lam Cüveyn'e kadar 86 mil) için bkz: Landore, *Across coveted lands*, vol. II, p. 194. Zahidan, Timur ve Timurular devrine ait şehrin harabeleri. «*Drangiana'nın eski başkenti Sistan'ın yeri ile ilgili farklı bilgiler İtalyan arkeologlarca teklif edilmiştir. Bkz: Sceratto, Excavations.*»

²² «Barthold'un ilavesi» Karşılaştırmız: Huart, *La Perse antique*, p. 48, Kiros hakkında: 'Il soumit les Saces, déjà installer dans la Sacastène, le Sistan actuel'; p. 130 – M. Ö. II.yy., Yüecjiler ve Yunan-Baktriyan Krallığı hakkında: 'C'est la même époque que l'on voit les Saces (Saka) s'installer dans le Nord de la Dragiane et donner au pays le nom de Sakastâna (Sistan actuel)'. «Sakaların Drangiana ve komşu bölgelerde yerleşmesi hakkında bkz: Herzfeld, *Sakastân*; Debevoise, *A political history*, p. 60 sq.; Masson-Romodin, *İstoria Afganistana*, c. I, s. 134 ve ilerisi; Daffinâ, *L'immigratione. Sistan'da İslam öncesi mimari eserler için bkz: Vandenberghe, Archéologie de l'Irân ancien*, pp. 15-17, 145; Koşelenko, *Kultura Parfii*, s. 98-106; Samadi, *Sîstân*; Gullini, *Architettura.*»

²³ Curzon, *Persia*, vol. I, p. 232.

²⁴ Sîstânî dili yeni Farsçanın bir lehçesidir (bkz: Grünberg, *Seistanskiy dialekt*; Weryho, *Sistani-Persian folklore*). Ortaçağ kaynaklarında (özellikle Farsça açıklamalı sözlüklerde) sagzi terimiyle sadece Farsçanın bir lehçesi belirtiliyordu (karşılaştırmız: Gauthiot, *Grammaie*, pp. VII-VIII).

²⁵ İstahrî, 242.

²⁶ *Afghan Boundary Commission*, p. 162.

²⁷ İstahrî, 242.

²⁸ A.g.e., 241.

²⁹ *Voyages*, t. II, p. 317.

³⁰ «Barthold'un ilavesi» İlgün ağacı git gide yok olmaktadır. (Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 112). Binaların tipi bugün de basittir. Nüfusun durumu için bkz: İbid., pp. 83-84: 'The cultivators and people of Sisan generally were in a wretched state poverty... There were no landowners in Sistan. All the land and water belonged to the Government, who took a third share of the produce'. Çiftçilerin öküzleri yok, Nezar çeşebelerinden ödünç alırlar. Toprak mülkünün olmaması; kiracıların ve eskiden mirasçı kethudaların hükümetin istediği şekilde değiştirilmesi. Göz hastalıkları için makaleye bkz: A. Miller, «*Proşloe i Nastoyaşçee Seistana*», *Jivaya Starina* (1906).

³¹ *Voyages*, t. II, p. 339.

arasında Senarud kanalında gemiler sadece sular dolunca geçebiliyorlardı³². Zerenc'in yukarı-sında bir geçitlik mesafede Hilmend'den geçirilen kanalların döküldüğü baraj duvarı vardı. Orta çağda Bend-i Rüstem olarak bilinen ve Sicistan'lı Rüstem'e atfedilen duvar, muhtemelen bu duvardır; efsaneler barajın İslam öncesi dönemde kurulduğunu gösterir. Baraj duvarı 1383 yılında Timur, daha sonra Şahruh tarafından yıkılır; şimdi ise Kuhek ormanında Sekuha'ya bağlanılan kanala su yönlendirmek için ılgın dallarından ve topraktan yapılan bir duvar var.

İslam'ın ilk asırlarında Sicistan, Haricîlerin barınağı idi; onlar buradan isyanlarını ve komşu Horasan şehirlerine yağmalarını yönetiyorlardı³³. Haricîlere karşı mücadelede düzenli ordunun yanı sıra din için savaşan gönüllüler de - المطوعة - yer alıyorlardı; bu zümreyi hayatlarında meslek edinmeyenler, bir işe yaramayanlar oluşturuyordu. Bu sınıftan Seferîler hanedanı çıktı; hanedan kurucusu Yakup, zekâ ve kabiliyetlerini kullanarak askerlerin başına geçti, Haricîleri yendi veya kendi tarafına çekti, yabancı hanedanı ortadan kaldırdı ve Sicistan'ın tek hâkimi oldu. Bundan sonra Yakup bugünkü Afganistan topraklarını, İran'ın güney bölgelerini ve Horasan'ı ele geçirdi. 873–900 yılları arasında Yakup ve kardeşi Amr, İslam dünyasının doğusunda en güçlü hükümdarlar haline geldiler. Yakup ve Amr hiçbir zaman anayurtlarını unutmadılar, buna Zerenc'de kurdurdukları binalar³⁴ delildir. X. yy. coğrafyacılarının bahsettikleri köprü ve diğer yapıların mevcudiyeti Seferîlerin faaliyetleriyle ilgilidir. Hilmend'de Bûst'un (şimdiki Kale-i Bîst) yakınlarında gemilerden inşa edilen bir köprü³⁵, Zerenc'den kuzeye doğru giden ve Cüveyn şehrinde geçen yolda bir köprü, Farah³⁶ ve nihayet Zerenc'den Bûst'a giden yolda³⁷ ve Haşrud üzerinde yer alan bir köprüden³⁸ bahsedilir. Neyzâr'ın kuzeyinde Pişaveran harabeleri büyüklüğüyle ilgi çeker. XIX. yy. seyyahı Konolli'nin seyahatnamesinde geçen ve Zerenc'in güneyinde bir geçitlik mesafede bulunan Tak kalesi de dikkate değer. Tak, X.yy. coğrafyacılarında bir kasaba olarak anılır; XI. yy.da ise güçlü bir kaledir ve 1003 yılında Gazneli Mahmud tarafından çetin mücadelelerle alınır. Kale yedi sıra duvarla çevriliydi ve çevresine derin bir çukur kazılmıştı ki üzerinden sadece kaldırmalı köprüyle geçilebilirdi³⁹.

Sicistan'dan çıkan Seferî hanedanının hâkimiyeti uzun sürmedi, fakat halkın hafızasında derin iz bıraktı; yeniçağa kadar onlardan sonra gelen hükümdarlar halkı kendi tarafına çekmek için Yakup, Amr veya kardeşlerinin soyundan geldiklerini öne sürdüler. Ortaçağ ve yeniçağın başına kadar bölge bu tarz hanedanların egemenliği altında kaldı; gerçek ve sözde temsilcileriyle birlikte Seferî hanedanı başından Moğol ve Timur istilalarını geçirdi. Moğollar 1222 yılında bölgeyi yerle bir ettiler, 1229 yılında tamamen ele geçirdiler, fakat yerli hanedanın yetkisine son vermediler; tarih 1383 yılında Timur ile tekerrür etti. İsfizâr gibi Sicistan da halkın desteğine dayanan yerli yöneticilerin devamlı ayaklanmalarından dolayı Timur'un vekilleri döneminde kendini toparlayamadı. XVI. yy.dan itibaren yerli yöneticiler Safevîlerin, daha sonra Nadir Şah'ın, XVIII. yy. ikinci yarısında Afganistan'ın vekilleri oldular. XIX. yy.da Sîstan için Herat ile Kandagar hükümdarları mücadele ettiler⁴⁰. 1846 yılında, Ferrier'in orada bulunduğu dönemde, bunların arasında sınır Haş-Rud idi. Afganistan'ı birleştiren ve 1863 yılında vefat eden Dost-Muhammed'den sonra Sîstan için İran ve Afganistan savaştı. 1872 yılında General Goldsmith başkanlığında İngiliz Sınır Belirleme Komitesi, İran ve Afganistan arasında sınır çizer ve Hilmend'e kadar bölgenin en iyi bölümü Farslara geçer.

Herat'tan Hindistan'a ana yol şimdi Farah'tan Bakva ve Zemindaver bölgelerinden geçer. Zemindaver X.yy.da Gurlar ve aralarında Halac Türklerinin de bulunduğu bağımsız halklar ile sınır

³² İstahrî, 243.

³³ IX-XIII. yy. Sistan tarihi için esas kaynak *Ta'rih-i Sîstân ve İhyâ' Al-Mulûk*

³⁴ İstahrî, 241. (Seferîler için bkz: Barthold, *Zur Geschichte der Saffâriden*)

³⁵ Makdisî, 304.

³⁶ İstahrî, 248.

³⁷ *Barthold'un ilavesi* şimdi Taht-ı pul. Bkz: Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 118; Barthold, *Zur Geschichte der Sarrâriden*, S. 183; Tate, *Sistan*, p. 205 sq., burada resmi de var.

³⁸ İstahrî, 249.

³⁹ Utbî, elyazması, taş baskı 72.

⁴⁰ *Barthold'un ilavesi* Kain'den fetih; (XVII. yy.da Kain'in emirleri olan) Arap Huzeym kabilesinden Mir Alem Han (1891'de ölmüştür). Onun büyük oğlu Sistan'da, küçüğü ise Kain'de idi (Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 66).

idi. Bu kavim adının okunması Reşideddin ve başka Türk müelliflerinde⁴¹ geçen خلیج kelimesinin etimolojisine dayanır. Hindistan'da bu kavimden خلیج Hilc hanedanı çıkar. Hilciler daha sonra Afgan diline geçerek Afganların arasında eridiler ve şimdi onların içinde en kalabalık kabiledirler⁴². Zemindaver'de Gurluların baskınlarına karşı koruma bölükleri vardı; Gazneli Mahmut, Gur seferlerini buradan düzenliyordu⁴³. Zemindaverliler savaşıklık ve fanatıklığı ile ünlüdürler.

X.yy.da ana ticaret yolu daha güneyden, Hindistan yolunun depo mekânlarından birisi olan Bûst'tan geçer. Bûst ile Zerenc arasından Hilmend'e geçişler hakkında daha az bilgiye sahibiz. 1885 yılında İngiliz Sınır Belirleme Komitesinin bazı üyeleri nehir yönünden Hoca Ali'den Hamun'a geçerler. Onların verdiği bilgiye göre⁴⁴ Landi ile Kale-i Fetih arasındaki alan kale, köy ve eski sulama kanallarının yıkıntılarıyla doludur. Efsaneye göre Kale-i Fetih, Şehnâme'de methedilen Keyanî hanedanının başkentidir. Sadece bir köy -Rudbar- Arap istilasına hakkındaki hikâyede⁴⁵ şimdiki adıyla geçer. Bu yer Garsmir ('Ilık Ülke') olarak bilinir. Curzon'a göre Afganistan'ın hiçbir bölgesi insan ihtirasından bu kadar azap çekmemiştir. Curzon, diğer araştırmacı Bellow'un sözlerine de yer verir: Bellow, toprağın verimliliğinden ve suyun bolluğundan bahseder ve ülkeye eski ihtişamını geri kazandırmak, Sicistan'a kadar nehrin kıyısını büyük bir bahçeye çevirmek için sadece kuvvetli ve âdil iktidar kurmak gerektiği görüşündedir⁴⁶.

Bûst civarında Hilmend'e Argendab dökülür. Argendab kıyıları, eski Arakhosya, her zaman ticari ve stratejik öneme sahipti; burada Batı Asya'dan Hindistan'a giden iki yol birleşir: Pencab'a giden kuzey-doğu yolu ve Multan'a giden güney-doğu yolu. X. yy.da bölge Yunanların Arakhosya olarak değiştirdikleri eski adına⁴⁷ benzer الرخج (bazen الرخدخ) ismini taşır. Kandagar'dan Herat'a giden yolda Hilmend üzerinden geçidi koruyan Girişk kalesi ve Kandagar'ın kendisinin stratejik konumu bu bölgede şehirlerin çok eski zamanlardan beri var olduğunu, ancak adlarını daha sonra ortaya çıktığını düşündürür. X. yy.da Girişk'in yerinde Bûst'tan Zemindaver ve Gazne'ye⁴⁸ giden yolda ilk istasyon Fîruzvand şehri vardır. Kandagar adına X.yy. coğrafyacılarında rastlanmaz; onlara göre Kandagar, Hind'de Gandharu bölgesidir ve Kabul'un ağız civarında bulunur; sadece Belâzûrî, Ya'kûbî ve Mes'ûdî gibi bazı müellifler Kandagar şehrini şimdiki adıyla⁴⁹ anarlar. X. yy. coğrafyacıları Rûhhaç'ın önemli şehirleri olarak Pencevay ve Teginabad'ı belirtirler. Tengibad, Pencivay'dan Gazne yolunda bir geçitlik uzaklıktadır. Teginâbad, Gazneliler tarihinde güçlü bir kale olarak ön plana çıkar ve Anderson'un fikrine göre⁵⁰ Kandagar'da yer almaktadır. Kandagar XVIII. yüzyıla kadar bugünkü şehir ile Argendab kıyısı arasında yüksek ve keskin kayaların ortasında birbiri üzerinde yer alan üç teras üzerine yerleşmişti. Nadir Şah şehri biraz batıya kaydırmaya çalıştıysa da onun kurduğu Nadirâbad kısa sürede yıkılmıştı. Yeni şehir Afgan devletinin kurucusu Ahmet Şah⁵¹ tarafından kurulur ve plan olarak Herat'tan farklı değildir. Dağlarla çevrili vadide yer alan şehir, stratejik önem açısından eski Kandagar ile karşılaştırılmaz.

⁴¹ Radloff, *K voprosu ob uyğurah*, s. 26, 35, 51.

⁴² Marquart'a göre (*Ērânšahr*, S. 251–253) خلیج olarak okumak gerek. «Barthold'un ilavesi» Minorski'ye göre Halacistan, Tahran'ın batısı ve Sava'nın doğusundadır. Halaçların büyük kısmı Farsçanın bir lehçesinde, bazıları ise Türkçe (Türkmençe) konuşurlar. «Halaçlar için bkz: Barthold, *Khaladj*; Haig, *Khaladj*; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 347–348; Minorski, *The language of the Khalaj*; Togan, *Die Bedeutung*»

⁴³ Beyhakî, Morley baskısı, 123. «Zemindaver için bkz: Marquart-De Groot, *Das Reich Zâbul*, S. 285; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 345»

⁴⁴ Holdich, *Afghan Boundary Commission*, p. 161.

⁴⁵ Belazûrî, 434.

⁴⁶ «Barthold'un ilavesi» Karşılaştırmamız: Bellew, *Record*.

⁴⁷ Marquart'a göre (*Ērânšahr*, S. 37), Harachwat: Le Strange, *The Lands*, p. 345; Makdisî, 304, 18, خردوی nehri. «Eski Farsça Harahuvatî, Avesta'da Haraxvaitî, etimolojisi ve الرخج ile karşılaştırma için bkz Eilers, *Demawend*, S. 275, 279.

⁴⁸ İstahrî, 248, 250; Marquart, *Ērânšahr*, S. 255, 280; «kaynaklarda Fîruzkan, bkz: Le Strange, *The Lands*, p. 344; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski».

⁴⁹ Marquart, *Ērânšahr*, S. 270–272. «Barthold'un ilavesi» Kandagar; Aleksandropol, Pencevay, Teginabad; Nadir Şah'ın döneminde vadide şehrin kuruluşu. «Kandagar'ın tarihi ve tarihî kaynakları için bkz: Dames, *Kandahâr*; Fischer, *Kandahâr*; Fussman, *Notes* ve orada belirtilen edebiyat. Gazneliler devri Teginabad ve Pencevay için bkz: Gardizî, Muhammed Nazım baskısı, 14; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 332»

⁵⁰ *Seestan*, p. 374.

⁵¹ «Barthold'un ilavesi» Abdülkerim Buharî'de ve demir paraların üzerinde (Dames, *Afghânistân*, S. 179) şehir احمدشاهی olarak geçer. Ahmet Şah'ın babası Zeman Han, defin yeri باغ دوضه (Herat'ın güneyinde, Abdülkerim Buharî, 39). «Ahmet Şah ve varisleri için bkz: Gankovskiy, *Nezavisimoe Afganskoe gosudarstvo*; aynı yazar, *İmperiya Durrani*»

Pencevay'dan X.yy.da Gazne'ye giden kuzey-doğu ve bugünkü Bellûcistan'ın kuzey-doğu tarafına giden güney-doğu yolları vardır. Bugünkü yıkıntılara göre uzun süre kullanılmadığı anlaşılan ve şimdi İngilizler tarafından yeniden yapılandırılmaya çalışılan Sistan'dan Garmsir üzerinden Belucistan'a giden ticarî yol X.yüzyıl eserlerinde geçmez. X.yy. coğrafyacıları sadece Bûst'tan Pencavay'a ve oradan İsfendcay ve Sîvi (bugünkü Sibi)⁵² şehirleri ile birlikte Balis bölgesine giden yolu bilirler. Bellûcistan'ın kuzey-doğu kısmı o dönemde Tûran adını taşıyordu; onun başkenti bugün de ismini koruyan Kusdar şehriydi. Günümüzde Kusdar ülkenin başkenti Kelat şehrine bağlı küçük bir Bellûcistan hanlığı Calavan'ın başkentidir. Muhtemelen X.yy.da Kusdar, bugün Kelat'ın sahip olduğu önemi taşır. Kusdar'ın hükümdarı halifenin dışında hiç kimsenin iktidarını tanımıyordu. XI. yy. da Sultan Mahmut, Kusdar ile çetin savaşlar yaptı. Kusdar'ın önemi, Hindistan yolu ile Batı İran yolunun güney Kerman ve bugün ki İran ve Bellûcistan sınırındaki Calk şehrinde geçmesidir. Kusdar'da ticarî vergiden elde edilen yıllık gelir milyon dirheme⁵³ ulaşıyordu. Tûran bölgesine Balis'den Kusdar'a giden yolda Kandabil (bugünkü Gandava) şehrine -genelde taşlık ve kumluk Bellûcistan'ın en verimli yerine- girer. Kuç-Kandava hanlığı bir istisnadır ve İngiliz araştırmacılarının sözlerine göre iyi işletilseydi bütün Bellûcistan'ı beslerdi. Kandabil'e alış-veriş yapmak için göçebe ve putperest البدهة⁵⁴ halkından insanlar gelirdi. Muhtemelen bu ad altında Brahuye (muhtemelen البرهه diye okumak gerek) halkını anlamak lazım. XVII. yy. da Brahuyeler hâkimiyeti Bellûcilerin elinden alırlar ve Bellûcistan'ın hâkim halkı haline gelirler. Onlar, Bellûciler ile birlikte sadece Afganistan ve Hindistan'dan göç eden yerleşik topluluklardan alınan vergilerden muafldı⁵⁵. X. yy. da bu kavim ağırlıklı olarak devencilikle uğraşır ve Horasan ve İran için damızlık sağlıyorlardı. Bellûcistan'ın kıyısında kısmen liman görevi yapan birkaç köy vardı. Arap coğrafyacıları döneminde bu koyular, ticarî öneme sahip değildi; ticaret işleri, Hind'in (bugünkü Lar-i Bender) batısında yer alan Deybul limanında yürütülürdü.

Tarihte Bellûcistan'a⁵⁶ göre Afganistan'a güney-doğu kısmı daha büyük öneme sahip; burası çağdaş Afgan devletinin çekirdeğidir. Pencevay'dan Gazne ve Kabul'e giden yol vardı; iki şehir de Hint mallarının deposu olarak kullanılıyordu. İslam öncesi ülkenin siyasî konumu belirsizdir; aynı coğrafyacılar bir yerde Gazne'yi Sicistan'a, diğer yerde Bamiyan hükümdarına bağlarlar⁵⁷. Her halükarda Kabul ve Gazne'de özel yerel yöneticiler vardı, üstelik Kabul'un yöneticisi Kabul Şah unvanını taşıyordu.

Araplar, Hindukuş'un ötesine ilerleyemiyorlardı ve Kabul Şah ve başka hükümdarlardan vergi alıyorlardı⁵⁸. Ülkeyi IX. yy. da Seferîler hanedanının kurucusu Yakup kendi topraklarına katar; Gazne'den Hindistan yolunda kadar bir geçitlik mesafede⁵⁹ bulunan Gardiz'de⁶⁰ bir Müslüman hükümdarın adı geçer. Seferîlerin düşüşünden sonra Gazne ve Kabul'de tahta tekrar yerli yöneticiler geçer⁶¹. X. yy. da Samanî ordu başı Alp Tekin, hükümdarla arası açılır ve Hindukuş'u

⁵² İstahrî, 244, 252. «Balis için bkz: Markwart, *Wehrot und Arang*, S. 124; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 346.»

⁵³ Makdisî, 485.

⁵⁴ İstahrî, 176.

⁵⁵ «*Barthold'un ilavesi*» Brahuyular Dravid ırkına mensuplar. Bkz: Hultsch, ZDMG, Bd LXV, S. 149; 'tamamen kaybolması sadece zaman meselesi olan' Brahuy dili Dravid dil grubuna ait. «Brahuyuların bugünkü durumu için bkz: Gankovksi, *Narodî Pakistana*, s. 235; Pîkulin, *Bragui*; Brahuy dili için bkz: Emeneau, *Brahui and Dravidian comparative grammar*.»

⁵⁶ «*Barthold'un ilavesi*» Bkz: Geiger, *Die Sprache der Balûtschen*, S. 232, Belucilerin iki büyük ağzı –kuzey-doğu ve güney-batı (Mekran)- ile ilgili. «Beluci dili ve ağzlarıyla ilgili en yeni çalışma: Frolova, *Beludjskiy yazık*; Gankovskiy, *Narodî Pakistana*.» X.yy. da Belucilerin evleri İstahrî'ye göre (164) Kerman'ın güney-batısındadır. Fakat Hordabdeh'e göre مقاطعة البلوص , الفهرج 'dan Mekran üzerinden فنزبور yolundadır. مقاطعة البلوص 'dan الفهرج 'ya 102 fersahlık mesafe var; buradan فنزبور kadar 28 fersah; Kusdar'a kadar 50 fersahdır. Fahrac, çölün kenarında, Nermaşir'den 4 fersah uzaklıktadır. Bugün Beluciler İran'ın güney-doğu kısmında yaşarlar, fakat Horasa'nın kuzeyinden merkezine kadar onlara rastlanır. «Bkz: Pîkulin, *Beludji*; Oranskiy, *Vvedenie*, s. 323–326; Gankovskiy, *Narodî Pakistana*.». Belucistan halkları içinde dillerine en çok sadık olanlar Afganlar, en az Brahuyular idi (*Census of India*, vol. IV, p. 128). Bkz: İmperial Gazetteer, V, p. 30 Zikrii veya Daii tarikati hakkında. Mekran'da Caunpur'dan mehdiye inanırlar. Hacca gittikleri Kâbeleri Turban'ın yakınlarında Kuh-i Murad'dır.

⁵⁷ Karşılaştırınız: İstahrî, 239 ve 280.

⁵⁸ «Ebü'l Valid Muhammed el Azrakî'nin 'Mekke Yıllıkları'nda verilen bilgiye göre Kabul ve Kandagar 812–813 yıllarına kadar fethedilmişti. Bkz: Mihaylova, Novie epigrafiçeskie dannie; Masson-Romodin, *İstoriya Afganistana*, c. I, s. 222»

⁵⁹ Makdisî, 349.

⁶⁰ Gardizî, Cambridge nüshası, taşbaskı, 84b.

⁶¹ «*Barthold'un ilavesi*» Nadir Şah döneminde: Kandagar Afganlara; Gazne ve Kabul Hintlilere aitti; aralarında sınır bugünkü Mukur. Mehdi Han, Ta'rih-i Nâdirî, 115 (1738 olayları): چشمة ماخور که حد مملکت ایران و هند است

geçer, Gazne'yi ele geçirir ve Gazneliler hanedanının temelini atar. Mahmut'un hükümdarlık döneminde (998–1030) Gazne, muazzam bir devletin başkenti, ilim ve sanat merkezidir; bu şehrin harabeleri çağdaş Gazne'nin yaklaşık 25 versta⁶² kuzeyindedir. Şehir birkaç kere yağmalanır; ilk ve en büyük yağmayı 1148 yılında Alâeddin Hüseyin'in öderliğinde Gurlular yaparlar; bunun için Alâeddin Hüseyin'e 'Cihansuz'⁶³ lakabı verilir. Cengiz han 1221 yılında esir olarak götürdüğü zanaatkârlar⁶⁴ dışında Gazne sakinlerinin hepsini dövdürür. 1326 yılında şehir, Çağatay Hanı Tarmaşirin'in ordusunu yenen İran Moğolları tarafından yağmalanır, Mahmud'un türbesi yıkılır, türbede görevli olanlar esir alınır, Kuran ve dinî kitaplar yakılır⁶⁵. Bugünkü Gazne, yaklaşık 10 000 kişilik küçük nüfusuna rağmen Hindistan'a giden kervan yolundaki konumundan dolayı ticarî önemini korur⁶⁶. Gazne ve Gardiz'in üzerinde yer aldığı ırmaklar Âb-ı İstade gölüne dökülürler; bu göl, Hind sistemi yolunda son iç havuzdur.

Hind ve Hilmend ve Âb-ı İstade havuzları arasında bulunan dağlık ülke Süleyman dağları olarak bilinir; bu ülkenin sınır sıradağlarına İngilizler Doğu ve Batı Süleyman dağları derler. Bu dağlarda tarih öncesinden beri İran soylu Afganlar yaşar. Afganlar kendilerine *puhtun* veya *puştun* derler, *puştana* veya *puhtana*'nın⁶⁷ çoğul şekli, Herodot'un *pakti*'si⁶⁸. İlk kez XI. yy. tarihçi Utbî'nin Gazneli Mahmut'un Afganlar üzerine seferini anlatan hikâyede geçen *Afgan* adının menşei belli değil⁶⁹. Bu ulaşılmaması zor dağlık ülkede Afganlar uzun süre Müslüman hükümdarlarının siyasî hâkimiyetine ve İslam kültürünün etkisine karşı koydular. XIV. yy. sonunda Timur seferleri sırasında Afganların çoğunluğu putperestti⁷⁰. Araplar Hind'den Multa'a kadar alanı güneyden işgal ettiler, Kabul ve Gazne arasındaki dağlık ülke fethedilmemişti. Makdisî'nin⁷¹ verdiği bilgiye göre dağlıların saldırıları bu iki ülke arasında ticarî ilişkileri çok zorlaştırmıştı; Gazne'den Multan'a yolculuk bazen 3 ay sürüyordu⁷². Mahmut birincilerden olarak Hindistan'a batıdan sefer düzenlemeye başladı ve Pencab'ı aldı. Buna rağmen Afganlar Gazneliler ve Gurîler sırasında bağımsızlığını korudular. Moğollar Gazne'yi yıktıktan sonra Afganlar hiçbir engelle karşılaşmadan komşu bölgelere saldırıyorlardı. XIV. yy. gezgini İbn Battuta Kabul'daki Afganlardan bahseder; Kabul Derya havzası haricinde onlar Hilmend havzasına yerleşmeye başladılar. XIV. yy.da Afganların ülkesini belirtmek için *Afganistan* terimi kullanılmaya başlar. Afganlar yayılma sürecinde başka kavimlerle karıştılar; daha sonra çoğunluğun dilini benimseyen bu azınlık halklar içinde (yukarıda sözü geçen) Hilcî Türkleri⁷³ girer. Kandagar, Kabul ve Gazne, Timur ve Timuruların devletinin sınırları içine girer. Bâbü, 'Büyük Moğol' devletinin temellerinin atıldığı Hindistan seferini Kabul'den düzenler. XVI. yy.da Kandagar, İran Sefevî devletinin içine girer, fakat zaman zaman Büyük Moğol devletinin hâkimiyetine geçiyordu. Afganlar, XVIII. yy.da iki ülkenin zayıflamasından faydalanarak hızlıca yükseldiler, XII. yy. da Gur'un dağlıları gibi. 1709 yılında Hilcîlerin önderi Mir Veyis, Kandagar'ı ele geçirir. 1722 yılında oğlu Mahmut İran'ı fetheder ve Fars şahı olur. 1729 yılında Mahmut'un yeğeni Eşref, Nadir Şah tarafından İran'dan kovulur.

⁶² «Barthold'un ilavesi» Dames'e göre «*Ghazna*; S. 162» yaklaşık 4 km., *İmperial Gazettee*'ye göre, V, p. 63 3 mildir.

⁶³ «Barthold'un ilavesi» Gazne, 1661'den beri Gurluların elinde sayılırdı.

⁶⁴ Barthold, *Turkestan*, b. II, s. 480.

⁶⁵ *Zeyl-i Câmî'at-Tevârih*, taşbaskı, 508.

⁶⁶ «Barthold'un ilavesi» Makale: Dames, *Ghazna*; Vigne, *Ghazni and Afghanistan*; Hanıkov «Ritter, *İran*», s. 573, 579. Gazne'nin tarihi ve tarihî eserleri için bkz: Bosworth, *Ghazna* (bibliyografya ile); Wilber, *Annotated bibliography*, No 973, 1010, 1013, 1036, 1048, 1051, 1052; Bosworth, *The Gaznavids*; Masson-Romodin, *İstoria Afganistana*, c. I; Puğaçenkova, *İskusstvo Afganistana*, s. 163–165.

⁶⁷ «Barthold'un ilavesi» Ana lehçeler: kuzey (h «pahto» Kabul, Peşaver, Svat) ve güney (ş «pašto»). Afgan dilinin lehçeleri ve yayılma alanlarıyla ilgili bkz: Morgenstierne, *An etymological vocabulary*; idem, *The Wanetsi dialect*; idem, *Archaisms and innovations*; Oranskiy, *Vvedenie*, s. 304–306; Dvoryankov, *Puštu dili*.

⁶⁸ «Barthold'un ilavesi» Dames, *Afghânistân*, s. 158'de ş'li şekiller h'li şekillerden daha eskidir, o yüzden o, paştun ve paktiylerin bir olduğu görüşünü reddeder.

⁶⁹ Bkz: Tumanski nüshası «*Hudûd el-âlem*», taşbaskı 16a, «Barthold, *Vvedenie*, s. 21; *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 252 ve 349; Afganlar hakkında *Hudûd el-âlem* VI-VII. yy. da Hint ve Çin kaynaklarında olası bilgiler için bkz: Morgenstierne, *Afghân*; Masson-Romodin, *İstoriya Afganistana*, c. I, s. 211–212.»

⁷⁰ Karşılaştırınız: Masson-Romodin, *İstoriya Afganistana*, c. I, s. 305–313.

⁷¹ Makdisî, 486. Mansur'dan Kusdar üzerinden Gazne'ye giden yol tasvirine de mevcut.

⁷² Biruni'nin İnd-Gazne yolunun tasvirini için bkz: *İndiya*, çev. Zahau, I, 206; Ganhara'nın başkenti Vayhind; Purşavar 14 farsah; Dunpur 15 farsah; Kabul 12 farsah. «Bu yollar için bkz: *Hudûd el-âlem*, çev. Minorski, 251–254»

⁷³ Aristov, *Anglo-indiyskiy 'Kavkaz'*, s. 25.

Nadir Şah'ın başarıları belli bir süre için Afganların yayılmasını önler. Nadir Şah, Afganistan'ı tekrar ele geçirir ve Hindistan'ı parçalar. Nadir Şah, Afgan ordusunun başına, Hilcilerin önemini kırmak için, başka Afgan kabilesinin –Abdaliler- reislerini getirir. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden sonra Abdalilerin önderi Ahmed Farslardan ayrılır, Kandagar'ı ele geçirir ve bağımsız bir devletin temelini kurar. Ahmed Şah 1773 yılında Kandagar'da vefat eder⁷⁴. Onun türbesi bu şehrin en güzel mimarî yapılarından biridir. Ahmet'in vekili Timur Şah (1773–1793)⁷⁵ başkenti Kabul'e taşır; Kabul, halen Afganistan'ın başkentidir. Devletin sınırları sık sık değişikliğe uğradı⁷⁶; devlet sınırları içine bir süreliğine Kaşmir, Pencab'ın bir kısmı ve Sind girdi. Afganların Hindistan'daki hâkimiyeti uzun sürmedi; çağdaş Afganistan'ın sınırları içine Afgan halkının çoğunun yaşadığı ana yurtları girmez. Rus araştırmacı Aristov'un⁷⁷ fikrine göre Afganların nüfusu 4,5–5 milyondur, onların içinden emirin hâkimiyeti altında sadece 2 milyon civarındadır⁷⁸. Süleyman Dağında yaşayanlar sözde İngiltere'nin 'kontrolü' altındadır; Aristov'un fikrine göre İngilizlere dağlıları ele geçirmek Ruslara Kafkasya'yı ele geçirmekten daha pahalıya patlar.

Afganistan'ın merkezini oluşturan dağlık bölgede nüfusun büyük çoğunluğu Afgan olmayan halklardır. Ortaçağda Gur bölgesinden tarihte önemli rol oynayan güçlü Gurlular hanedanının çıktığını görmüştük. Ârî asıllı ve Fars dilli olmalarına rağmen Türkçe *Aymak* (*uyamak* 'soy', 'kabile')⁷⁹ genel adıyla bilinen birkaç göçebe halk, muhtemelen, Gurlulardan gelir. Bu göçebelilerin gelenekleri ve konuştukları ağız yerleşik parsivanlardan (پارسی زبان 'Farsça konuşan') farklıdır. Aymaklar kendi içinde birkaç alt gruba -Cemşiler, Teymenler vs.- ayrılır; bu toplulukların adlarına orta çağ yazma eserlerde rastlanmaz; Afganistan'ın tarihi o kadar az araştırılmıştır ki, bunların tarih sahnesine ne zaman çıktıklarını söylemek imkânsız. Tirbend-i Türkistan'ın iki yamacında ve Gerirud vadisinde Firuzkuhlar yaşar. *Firuzkuh* adı başkentin adı Gur'dan değil, İran'ın Mazanderan sınırında Firuzkuh kalesinin isminden gelir. Kale 1404 yılında Timur tarafından alınır ve üs Herat'a taşınır. Bu ülkenin en kalabalık ve güçlü halkı, sıradağların kuzeyi ve güneyinde yaşayan Hezarîlerin dili Farsça, menşei Moğol'dur. Hezarîlerin adı Farsça هزاره 'bin' kelimesinden gelir. Bu kelimenin Arapça çoğul هزارجات şeklini Farslar, Moğol ordusunun ana bölümlerinden birini tanımlamak için kullandılar; muhtemelen bu terim Moğollar tarafından benimsendi. Moğollar bu dağlık ülkeyi ve Gurluların kalelerini zorluklarla aldılar ve işgal edilen yerlerde Moğol bölükleri yerleştirdiler; bu yabancı unsurlar zamanla yenilenlerin dilini benimzediler. Bunlara sonraki yüzyıllarda bölgeye gelen ve önderlerinin adlarını taşıyan Moğol bölükleri katılır. Bölgeye XIII. yy.da yerleşen ve Çağatay şehzadesi Nikuder'in askerleri olan Nikuderîlerin adı tarihte sık geçer. İlk başta İran'ın fatihi Hulagu'nun ordusunda bulunan Nikuder daha sonra ona ihanet eder. XVI. yy.da Bâbü döneminde⁸⁰ Kabul'un batısında dağlarda yaşayan Hezarîlerin ve Nikuderîlerin bir kısmı Moğolca konuşurdu. Herat ve Kandagar arasında bir yerde hâlâ

⁷⁴ «Barthold'un ilavesi» *Ta'rih-i ba'd- Nadiriyye*, 148: Ahmed Şah, 1885 II. Cumad'ın sonunda (1771 Ekim'in başı) vefat etmiştir; EI, I, S. 180 «Dames, *Afghânistan* - 1773'te (H. 1187); Abdülkerim Buharî, 9 – 1185. Bkz: EI, I, S. 216 «Dames, *Ahmed Shah*» Durranelerin başka Afgan kabilesini kontrol etmesi. Durrani adı Ahmed-Şah tarafından Abdali yerine kabul edilmiştir.

⁷⁵ *Ta'rih-i ba'd- Nadiriyye*, s. 155. Timur Şah'ın hükümdarlık döneminin başlangıcından bir sahne.

⁷⁶ «Barthold'un ilavesi» H. 1276/ M. 1859-60'ta yazılan *Ta'rih-i Şîrâz*'ın müellifi محمد جعفر حسینی خورمچی sözlerini karşılaştırmız و این مملکت افغانستان که در حقیقت جزو و رعیت قدیمه دولت علیه ایراند رعیت قدیمه ایران است قریب بصد سال است که ناحه از آن بتصرف یکی از خوانین افغانستان دولت انگریز بملاحظه حفظ هندستان و مصلحت ملکی خود ساعی و جاهد است که این مملکت را دولت جداگانه سازد و عند القدرت بانجام تمنا و مقصود خود پردازد دولت علیه ایران البته در صورت امکان در خیال احقاق حق خود نیز خواهند بود تا در این میان خواسته خداوند جهان چه باشد نقل yerini tasvir ederken bahseder. «*Eser-i Caferî* olarak da bilinen) *Ta'rih-i Şîrâz* ve *Hakâyik'ül ahbâr-i Şîrâz* müellifi Muhammed Cafer Hurmucî için bkz: Storey, *Persian Literature*, vol. I, pp. 343–344, 352»

⁷⁷ *Anglo-indiyskiy 'Kavkaz'*, s. 50.

⁷⁸ «Barthold'un ilavesi» Mack Gregor farklı istatistik verileri sunar «Narrative» Afganlar 3,5 milyondur: içinden 1080931 İngiliz sınırları içinde, 2359000 ise Afganistan'da. Afganların Afganistan ve Pakistan'da yerleşimi için bkz: *Narodî Peredney Azii*, s. 56; *Sovremenny Afganistan; Afgânistân; Statistical digest of Pakistan*; Spain, Borderland.

⁷⁹ «Barthold'un ilavesi» Çor-aymak: Cemşiler, Hazarlar, Firuzkuhlar ve Teymenler. Teymenler, muhtemelen, Timur'un döneminde. Afganistan'da (Kandagar, Herat ve Kabul arasında yaşayan) Moğollar için bkz: Ramsted, *Otçet*, İRKSA, 1903, No 2; Barthold, «*K Voprosu o kaytakah. O mogoloh Afganistana*», *Etnograficeskoe obozrenie*, 1910, No 1–2, s. 44 ve No 3–4, Barthold, «*Popravka*»; *Narodî Peredney Azii*, s. 107–133, 555; Schurmann, *The Mongols of Afghanistan*; Ferdinand, *Etnographical notes*; Bacon, *The inquiry; Jarring, On the distribution of Turk tribes*; diller için bkz: Yefimov, *Yazık afganskîh hazara*; Ligeti, *Recherches*, ve bu çalışmalarda belirtilen edebiyat.

⁸⁰ *Bâbur-nâme*, İlminski baskısı, 161.

Moğolca konuşan bir kabile var. 1838 yılında teğmen Leech Bengal Asya Derneği dergisinde bu kabilenin dilinin sözlüğünü yayımlar⁸¹. Gabelentz, bu ağzın söz varlığı ve gramer yapısı bakımından Moğol dillerine girdiğini ispat eder⁸². Muğrab'ın yukarısında Moğol olduklarını söyleyen, fakat Farsça konuşan bir kabile yaşar. Ferrier'e göre⁸³ bu topluluk komşuları tarafından *seherâhi* (Arapça صحارا çoğulu صحراً 'bozkır', 'çöl'). Timur ve Timurlular Hezarîlere karşı sefer düzenliyorlardı. Afgan hükümdarlar, özellikle Heratlı Yar Muhammed tarafından Hezarîlere boyun eğdirmek için çaba gösterildiyse de XIX. yy. ortasında Ferrier'in seyahati sırasında onlar bağımsızdı, sadece kendi önderleri, serdarlara itaat ederlerdi.

İslam'a henüz tam geçmemiş Hindukuş'un dağlıları ayrı önem arz eder. X. yy. da Hindukuş üzerinden geçen ana yollar Kabul'un kollarından biri olan Pencşir vadisine⁸⁴ götürürdü; bunun yanı sıra Bedaşhan'dan 'Tibet'e', yani Tibetlilerin yaşadığı Hind'in yukarı bölgelerine giden yoldan bahsedilir. Günümüzde bu bölgede İngilizlere tâbî Gilgit, Kancut ve Ladak bulunur. Bu yollarda İslam etkisinin yayılması söz konusu olsa da iki yol arasında bulunan geniş dağlık ülke bu etkinin dışında kalıyordu. Yöneticisi İran mehter unvanını taşıyan ve 1895 yılında İngilizler tarafından işgal edilen Müslüman Çitral (Çitral) hanlığı bile nispeten geç dönemde İslam'a geçti. Bâbü XVI. yy. başında Katur'u, yani Çitral'i Kâfiristan'a dâhil eder. چترار adı XVII. yy. da Mahmud İbn Velî'de⁸⁵ geçer. Çitral'in hükümdarı Şah Bâbü, Buhara hanı İmam Kuli'ye boyun eğdi. Çitral'de, ortaçağda Gur'da olduğu gibi her köy küçük bir kale gibidir; köy sahipleri aynı zamanda ordu komutanlarıydı ve mehter vekili olarak savaşlara belli sayıda askerle katılıyorlardı. Çitral'in önemi, burada Badaşhan'dan Gilgit ve Kaşmir'e giden yoldan güneye giden iki yolun ayrılmasında yatar: 1) Dir ve Malakand geçidinden Peşaver'e giden yol; 2) Kunar üzerinden Celalabad ve Kabul'e giden yol. Zorluklarıyla tanınan bu yollarda kışın hareket imkânsızdır. Pencşir ve Kunar arasındaki ülkeye, emir Abdurrahman tarafından işgal edilen Kâfiristan'a geçmek daha zor. Bu ülkenin insanlarına kâfirin yanı sıra *siyahpuş*⁸⁶ (siyah kıyafetten dolayı) denir. Siyahpuşlar kendilerine bolor derler; 'bolor' terimi M.S. birinci yüzyıllarda Çinli tarihçilerde geçer. XVI-II. yüzyıla kadar Çinli tarihçilerde, Müslüman müelliflerde (mesela, XVI.yy. ortasında Muhammed Haydar⁸⁷) 'Bolor' ve 'Boloristan' terimi Kabul vadisinden kuzey-doğuya Kaşmir, Yarkend ve Kaşgar'a kadar bütün ülke için kullanılır⁸⁸. Artık 'bolor' terimi siyahpuşların kendileri tarafından nadir, sadece Müslümanlara karşı kendilerini tanımlamak için kullanılır. Biddulf'un⁸⁹ kaydına göre 'Kappra' adı Arapça كافر kelimesinin bozulmuş türevidir. Siyahpuşların ülkesi Hindukuş yamaçlarının en ulaşılmaz kısımlarıdır. Muhammed Heydar'ın tasvirine göre 'Dağ, vadi ve dağ geçitleriyle kaplı Boloristan'da bir farsah büyüklüğünde düzlüğün olmadığını söylemek abartı olmaz'. Kâfiristan'da 10 ay geçiren doktor Robertson'un⁹⁰ ifadesine göre hızlı akarsularla kesilen Boloristan vadileri çoğu yerde geçilmez dar geçitlerden ibaret. Düz yol nadir bulunur; yollar kaya ve uçurum kenarlarından, kavis çizen taşlı patikalardan ibaret. Bazen nehirlerde bir kıydan öbür kıyıya atılan ağaç gövdeleri şeklinde köprülere rastlanır; köprülerin uçlarında uzun sırtıklara yontulmuş hayvan kafaları saplanmıştı. Akıntı üzerine yerleştirilen bir-iki ağaç gövdesi veya yıkılmış ağaçtan ibaret köprülere daha sık rastlanır. Yılın büyük kısmında vadiler arasında iletişim olmaz. Böyle bir ülkede nüfusun ne millî ne siyasî birliği söz konusu olabilir. Siyahpuşların

⁸¹ *Bâbur-nâme*, İlminski baskısı, 161.

⁸² Gabelentz, *Über die Sprache*.

⁸³ *Voyages*, t. I, p. 431.

⁸⁴ *Barthold'un ilavesi* Hindukuş burada Yidga lehçesi hariç Fars lehçeleri arasında bir sınırdır (Geiger, *Kleinere Dialekte*, S. 291); Muncan ve İncigan vadisi, Dorah geçidinin güneyindedir. «Muncan dili ve Yidga lehçesi için bkz: Zarubin, *K karakteristike*; Morgenstiere, *The name Munjan*; idem, *İndo-İranean frontier languages*, vol. II.»

⁸⁵ *Bahr al-asrâr*, v. 276b.

⁸⁶ Siyahpuşlar, Kafirlerin bir bölümüdür; diğerleri ise Vayguli (Waiguli, «Waigeli») ve Presunguli (Presunguli, «Presun, Prasun»). Katiler (Kati), Siyahpuşların bir bölümüdür. Eski inanç unsurlarını en temiz şekilde koruyan Presunlar Müslümanlarda Wiron olarak geçer. «Kafirler için bkz: Vavilov-Bukiniç, *Zemledeleşkiy Afganistan*; *Narodı Peredney Azii*, s. 133-148, 555; Masson-Romodın, *İstoria Afganistana*, c. I, s. 301-304; Snoy, *Die Kafiren*; Sch. Jones, *The political organization*; Sch. Jones, *Bibliography*'de verilen edebiyat

⁸⁷ Muhammed Haydar, 384-386 «Karşılaştırmız: *Kafiristan v XVI v.*»

⁸⁸ *Barthold'un ilavesi* Dard kabilesi ve Dardistan ülkesi.

⁸⁹ *Tribes*, p. 128.

⁹⁰ Robertson, *Kâfiristan*, ayrıca bkz: idem, *The Kafirs*; Robertson, *Kafir Gindukuşa*.

dili Ârî dillerinin Hind grubuna girer, fakat birbirinden çok farklı ağızlar var ki, farklı kabilelerin temsilcileri birbirlerini hiç anlamadıkları durumlar görülmüştür⁹¹.

Muhammed Haydar'ın zamanında olduğu gibi XIX. yy. sonunda da Siyahpuş kabileleri arasında büyük çatışmalar oluyordu ki, onların yanında kâfirler ile Müslümanlar arasındaki muharebeler çok küçük kalır. Ağırlıklı olarak atlılardan oluşan Müslüman işgalcilerin bölükleri ülkede kesin başarı sağlayamazlardı; Timur, Bâbü ve Muhammed Haydar kâfirlerin ülkesine sadece yağma amaçlı saldırılar düzenleyebildiler. Timur, Hindistan'a giderken 1398 yılında ticarî şehir Anderab'ın sakinlerinin kâfirlerin saldırılarıyla ilgili şikâyetleri üzerine Siyahpuşlara karşı sefere çıkar. Timur, ülkeye kuzeyden, Havak geçidi üzerinden girer; orada harabeye dönmüş kaleyi tadelattan geçirir⁹². Timur'dan sonra Kâfiristan'a bu taraftan ne askerler ne gezginler girer. Kafirler, Şefereddin'e⁹³ göre ne Farsça, ne Türkçe, ne Hintçeye benzeyen farklı bir dilde konuşuyorlardı ve çoğunluğu kılık-kıyafetsiz çıplak dolaşırdı. Önderleri عرا veya عراشو unvanını taşırdı; şimdi ise Kâfir önderleri *caştam* veya *castam*⁹⁴ olarak adlandırılırlar.

Kafiristan'a kuzey-batının yanı sıra kuzeyden Badahşan'dan, güneyden Kabul vadisinden ve doğudan Çitral'den girmeye çalışılmıştır. Ülkeye doğudan girmek nispeten kolaydı; ülke, Çitral'le sıkı ekonomik ilişkiler içindeydi; bazı Siyahpuş kabileleri siyasî açıdan Çitral hükümdarına bağlıydılar⁹⁵. Müslüman tüccarlar ülkeye güvenlik açısından bir kâfirin refakatinde girebiliyorlardı; bazı meraklılar, Çitral'e gelen Kâfirlerle birlikte onların yurtlarını ziyaret ediyorlardı ve yabancıların meşhur misafirperverliğinden faydalanıyorlardı. Avrupalılar Kâfiristan'a nispeten geç girdiler. 1885 yılında Çitral'den Kâfiristan'ı kendi misyonuyla Lokhart, 1889 yılında yukarıda adı geçen Robertson⁹⁶ ziyaret eder. Sadece Afganistan emiri Abdurrahman Kâfiristan'ı kendine bağlayabildi. Kâfiristan'a ilk saldırı 1895/96 kış aylarında General Gulâm Heyder önderliğinde düzenlendi. Genelde yay ve okla silahlanmış (kaba tüfekler henüz yeni giriyordu ülkeye) Kâfirler Afgan topçularına karşı koyamadılar. Ordunun arkasından İslam'ı yaymak için mollalar girdi. Nihayet, Abdurrahman her işgalcinin uyguladığı yöntemi uyguladı: Kâfirlerin aileleri Afganistan'ın iç kısımlarına, onların yerine ise Afgan dağlıları yerleştirdi. Böylece, üç tarafından Afgan topçularıyla, doğuda ise İngiltere'ye tâbî Çitral vadisiyle çevrili ülke kısa sürede Afganistan'ın içine girer⁹⁷.

⁹¹ Kafir dilleri için bkz: Edelman, *Darskie yaziki* (bibliyografya ile birlikte).

⁹² *Barthold'un ilavesi* Timur dâhil, insanlar geçitten urgan ipe inerler. Kale, nehir, dağ, yazıt.

⁹³ Şerefeddin Yezdi, II, 22.

⁹⁴ «Kâfir toplumunda ataerkil yapı için bkz: Herrlich, *Beitrag; Narodı Peredney Azii*, s. 139–142.»

⁹⁵ *Barthold'un ilavesi* Hunza halkı (Kancut bölgesi) ve (Buriş-Verşik) dili için bkz: Zarubin, *Verşikskoe nareçie*; Lorimer, *The Burishaski Language*. N. Marr'ın Kancut dilini 'Yafes' dillerine dâhil etmesiyle ilgili bkz: Zarubin, *N. J. Marr i kandjutskiy yazık*.

⁹⁶ *Barthold'un ilavesi* Robertson, 1890-91 yıllarında orada bulunmuştur; kitabı *The Kafirs* (1896).

⁹⁷ Abdurrahman tarafından işgal edildikten sonra Kafiristan'ın adı Nûristan olarak değiştirilir. Bkz. Niedermayer, *Afghanistan*, s. 30.

VI

Kumis ve Cürcan¹

Günümüz Abbasabad ve Lasgird yerleşimleri arasındaki ana yolun bir bölümünü Arap coğrafyacıları Kumis bölgesine dâhil ederler; Haraklı İsidor'da Κομισσηνή adı ile geçer. X.yy.da Kumis, Buîlerin toprakları içine giriyordu. Buîler, bu ve komşu Rey bölgesinden elde edilen gelirin bir kısmını (200 000 dinar) Samanîlere ödüyorlardı. Bu siyasî sınır muhtemelen sunî idi, çünkü sıkça değişime uğruyordu. Arap istilası devrinde Kumis'in doğu kısmı Horasan'ın içine giriyordu; Yakubî, Damgan'ı Horasan'ın ilk şehri olarak tanımlar².

Kumis'in doğu kısmında, Abbasabad ve Şahrud arasında hiçbir zaman önemli yerleşim merkezleri olmamıştır. Burada vadiye doğru Horasan dağlarının yamaçları iner; yol dağ eteğinden geçer. Sırayla alçalan tepeler Türkmenlerin saldırıları için müsait bir yol oluşturuyordu; bu saldırılar Etek'in Rusların eline geçmesiyle sona erer. O zamana kadar bu yolu konvoysuz geçmek tehlikeli idi; Şahrud'dan doğuya ve Mezinan'dan batıya doğru ayda iki kere küçük askeri bölükler yola çıkardı. Bu ekipler, Büyük Abbas tarafından kurulan eski kervan sarayın ve yanmış tuğladan kale şeklinde kurulan yeni kervan sarayın bulunduğu Miyandeşt köyünde nöbet değiştirirlerdi.

Bir sonraki verimli yer, Elburs'un bir dalı olan ve Hazar Denizinin kıyısı İran platosundan ayıran, bu bölgede 13000 futa (çev. notu: 1 fut, 30.4 sm'dir) ulaşan Şak Kuh karlı dağlarından akan Şah Rud nehrinin kıyısında yer alan bir yerdir. Şahrus şehri tarihte büyük öneme sahip değildi ve posta istasyonunun Bedeş'te³ olduğunu yazan X.yy. coğrafyacılarının eserlerinde adına rastlanmaz; Frezer⁴, Bedeşt köyünün Şahrud'un 3,5 İngiliz mili doğusunda yer aldığını belirtir. Şahrud'un biraz yukarısında, aynı nehrin boyunda verimli bir vadide yer alan Bistam şehri daha büyük tarihî öneme sahipti. Şehrin VI. yy.da Horasan, Kumis, Gürgen ve Taberistan'ın emiri ve istikrarsızlıktan istifade ederek tahta geçmek isteyen Bistam tarafından kurulduğu varsayılır⁵. IX. yy.da burada ilk sufi şeyhlerden Bayezid (Ebu Yezid) Bistamî⁶ yaşamıştır; X.yy.da Arap coğrafyacıları Bistam'ın küçük ve gelişmiş bir şehir olduğunu belirtirler⁷. Hayattayken Bistamlılar tarafından on iki kere şehirden kovulan şeyh Ebu Yezid'in türbesi şehrin şöhretini artırır; şeyh, şehirden her kovulduğunda 'Kâfir Bayezid'in bulunduğu şehir ne mutlu şehirdir!' dediği anlatılır. Sani' ad-Daule⁸ esefle 'Onlar, şeyhin erdemli şahsiyetiyle muhattap olmaktan mahrum kaldıkları için taş ve topraktan mezarıyla sıkı bağ içindeler, türbesine ibadet ederler', der: *قبر وتربت اویند - واین از آنست که ایشانرا دارند باشخص شریف او مجالستی نبود اما با قابر او که سنک وکالوخ است مناسبت تمام واکنون همه معتقد*.

Şeyhin türbesi, Bistam'ın diğer eski binaları gibi XIV. yy. aittir. Sani' Ad-Daule binayı ayrıntısıyla tasvir eder ve resmini verir⁹. Binanın içinde bir bölümden diğerine geçişte duvarda kuruluş tarihi –H. 702 (M. 1302)¹⁰– yazar. Güney-batı köşesinde mezarın bulunduğu avluya başka yapılar da birleşir: XVI. yy.da kurulan Alevî Muhammed bin Cafer'in türbesi ve Bayezid'in türbesinden daha eski olduğu düşünülen mescit. Mescidin minaresi, tepesinde birinin bulunduğu durumda

¹ V. V. Barthold, İran'ın Tarihi Coğrafyası ve Tarihi Üzerine Çalışmalar, Rusya İlimler Akademisi, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova, 2003, s. 122-129.

² Yakubî, *Kitâb Al-Buldân*, 276. «Damgan tarihi ve tarihî eserleri için bkz: İkbâl Yagmaî, *Cogrâfiyyâ*; Wilber: *Dâmghân*».

³ İbn Rüste, 170; Makdisî, 371.

⁴ *Khorasân*, p. 345.

⁵ Marquart, *Ērânšahr*, S. 71. «Bistam ve tarihî eserleri için bkz: Streck, *Bistâm*; Herfeld, *Khorasan*, S. 168–169; İkbâl Yagmaî, *Bistâm*».

⁶ «Barthold'un ilavesi» Bayezid'in biyografisi için bkz: Feriduddin Atar, *Tezkiretü'l Evliya*, I, 194 ve ilerisi; karşılaştırmız: *Keşfü'l Mahcûb*, çev. Nicholson, 106 ve ilerisi, 184 ve ilerisi. «Bayezit için bkz.: Nicholson, *Al-Bistâmî*; Bertels, Proishojdenie sufizma, s. 32-34; Bertels, *Nur al-'ulum*; Bedevî, *Şatahât*».

⁷ İstahrî, 211; Makdisî, 356.

⁸ *Matla' Aş-Şams*, I, 78–79.

⁹ *Matla' Aş-Şams*, I, 69.

¹⁰ «Barthold'un ilavesi» Yazıt ve binanın tasviri Sani' ad-Daule'de vardır

hareket etmesiyle meşhurdur. Frezer¹¹ bunu kulenin çok ince kerpiçten inşa edildiği ve biraz yana eğik olmasıyla açıklar; bu durum, yapının sağlamlığını etkilemez. Kabrin yanında kurumuş bir mumyanın bulunduğu bir bina yer alır; Frezer'e bu mumyanın şehrin kurucusu Bistam Mirza olduğu söylenmiştir. Avludan medreseye bir geçiş var; burada üzerinde H. 713 (M. 1313) kuruluş tarihinin yazıldığı güzel kemerli kapı var¹². Şehrin eski yapıları içine cami (H. 716) da girer.

İbadethanelerine rağmen Bistam zamanla yerini Şahrud'a bırakır; Şahrud, Batı İran'dan Doğu İran'a giden ana yol ile kuzeyden gelen bütün yolların kesiştiği noktada yer alır. Şahrud, Astrabad ve Hazar Denizinin güney-doğu kıyısından aralarında yüksek vekolay geçişli geçitler bulunan dağlarla ayrılır. Şahrud'dan Bistam, Horasan'ın kuzey bölgesi, Cacerm ve İsfereyin vadisi üzerinden yol geçer; İsfereyin bölgesinde ortaçağda aynı adı taşıyan¹³ ve 1381'de Timur, 1731'de Afganlılar tarafından yıkılan bir şehir vardı, günümüzde ise Yate¹⁴ tarafından tasvir edilen Şehr-i Belkis veya Şehr-i Seba'nın yıkıntılarıdır. İsfereyin'de bu yol, Nişabur'dan Gürgen'in kıyısına, Bistam'a bir yol ile bağlanan eskiden Girkanya'nın başkenti Gurgan şehrine giden yol ile birleşir. Bistam'dan Cacerm üzerinden Horasan'ın kuzey sınırına, Atrek'in kıyılarına, Kürt hanlıkları Bucnurd, Kuçan ve Deregez'e giden yol var; Frezer'de¹⁵ bu hanlıklar Kürdistan adı altında anılır. Böylece, Aryanların İran'a göçlerinin Etek ve Gürgen havzası üzerinden geçtiği düşünülürse Bistam ve Şahrud civarında bu yol bugünkü ana yol ile birleşmeliydi. Curzon¹⁶ ordunun Astrabad, Bistam ve Şahrud'u ele geçirmekle Horasan'ı Batı İran'dan tamamen kestiği görüşündedir.

Eskiden Girkanya sınırları içine bugünkü Mazanderan'ın doğu kısmı giriyordu; fakat Arap coğrafyacıları devrinde Taberistan (Mazanderan) ve Curcan (Gurgan) arasındaki sınır Astrabad'ın biraz batısından geçiyordu. İklim şartlarına göre Elburs, Gürgen ve Hazar Denizi kıyısı arasında kalan bölgenin bitki dünyası Horasan'dan farklıdır; buraya İran'ın diğer Hazar kıyısı bölgeleri gibi çok yağmur yağdığından ülke çimenlik ve ormanlıklarla kaplıdır¹⁷. Bucnurd'dan Gürgen'in kıyısına doğudan geçen Frazer¹⁸ gördüklerinden izlenimlerini edebî ifadelerle dile getirir: Horasan binalarının toprak duvarları ve yassı toprak çatıların yerini ahşap duvarlar ve zeminler alır; ev eşyası da ahşaptan yapılır. Diğer taraftan, ormanlarda toplanan nem ülke iklimini sağlık için zararlı kılar. Ülke kuzeyden göçebelere büsbütün açıktır; Sasaniler devrinde göçebelere karşı kaleler yapılır.

Araplar Gurgan'ı Horasan'dan çok daha geç ele geçirdiler (H. 717). Gurgan'ın fethinden önce Kumis üzerinden geçen yol güvenli sayılmazdı, hatta halife tarafından tayin edilen Horasan'ın yöneticileri Güney İran ve Kerman üzerinden geçen yolu kullanıyorlardı; sadece Kuteyba ibn Muslim H. 705'te Rey ve Kumis üzerinden yolculuk yapar¹⁹. Arap coğrafyacıları devrinde Gurgan yerli Ziyarîler hanedanının başkentiydi; hanedanın kurucusu Merdavic bin Ziyar (928–935) İran'ın bir bölümünü ele geçirir ve Sasaniler hanedanının yeniden kurulmasını hayal ederken kendi köleleri tarafından öldürülür²⁰. Onun mirasçıları Builer, Gazneliler ve Selçuklulara boyun eğerler; XI. yy. ikinci yarısında hanedan İsmayilliler tarikatı (Haşhaşçılar) mensupları tarafından öldürülür. Böylece, Merdavic'den sonra Gurgan şehrinin siyasî bir önemi kalmaz, fakat Arap coğrafyacılarının tasvirlerine bakılırsa Hazar Denizi kıyısı şehirleri arasında en büyük şehir olarak kalır. İstahrî bölgenin verimliliğini hayranlıkla tasvir eder²¹. Gurgan, Taberistan ile birlikte ipeğiyle meşhurdur.

¹¹ *Khorasân*, p. 337.

¹² «Barthold'un ilavesi» tarih bildiren yazıt; yapıyı kurduran şeyhin (محمد بن فضل الله بن بايزيد) ve ustanın adı (محمد بن الحسن الحصاص) 'alçı yapan usta'. Karşılaştırınız: Sani' ad-Daule'nin *Matla' Aş-Şams*, I, 74.

¹³ «Barthold'un ilavesi» Karşılaştırınız: Cüveynî, Sebzevar'dan kuzey yönünde İsfereyin hakkında.

¹⁴ *Khorasan and Sistan*, pp. 378–380.

¹⁵ *Khorasân*, p. 249.

¹⁶ *Persia*, vol. I, p. 189.

¹⁷ «Barthold'un ilavesi» Gürgen ile dağların ortasındaki vadi yemyeşil güz ormanlarla kaplı, iklimi daha sağlıklı, toprağı daha verimlidir. Derin mecrada akan nehrin sadece güney kıyısındaki kalan topraklar işletilir. «Gurgan'ın İslam öncesi tarihî eserleri için bkz: Vanden Berghe, *Archéologie de l'Îrân ancien*, pp. 7–14, 142–144; bölgenin tarihi için bkz: *Ta'rih-i Curcân*, Nizameddin baskısı»

¹⁸ *Khorasân*, p. 610.

¹⁹ Taberî, II, 1322.

²⁰ İbn Al-Asir, Tornberg baskısı, VIII, 226.

²¹ İstahrî, 213.

Nehir, Gurgan şehrini (Araplarda Curcan) ikiye bölüyordu²²: Şahrîstan ve Bekrabad²³; sağ kıyıda Şahrîstan ile sol kıyıda Bekrabad²⁴ arasında köprü vardı. X.yy.da şehir, Samanîler ve Bu-idler arasındaki sürekli savaşıardan dolayı zayıflar. Bu mücadele sırasında Ziyarîler zafer kimdeyse ona bağlı oluyorlardı. H. 397/ M. 1006–07²⁵ tarihli Kâbus bin Vaşmgîr'in mezarı Ziyarîler devrine aittir; bu yapıt Frezer²⁶, Yate²⁷ ve Poslavski²⁸ tarafından ayrıntılı tasvir edilmiştir. XII.yy. müelifi Sam'anî'nin²⁹ mezarı ziyareti sırasında gördüğü Kufî yazısı bugün net olarak okunabilir. Bugünkü Gümüş Tepe köyünün yerinde ve muhtemelen Gürgen nehrinin ağızında bulunan Abeskun, Gurgan'ın deniz limanıydı. Onun yanında bulunan Astrâbad günümüzde olduğu gibi ticarî değil, sanayi merkezi olarak anılır; sakinleri ipek kumaş ustaları olarak tanınırlardı. Şimdi ise Astrabad'da yün halı³⁰ dokumalarının anı sıra ortaçağda henüz olmayan sabun ve barut üretimi de yapılır.

Abeskun'dan daha kuzeyde, Hazar Denzinin doğu kıyısında sadece bir yerleşim merkezi vardı; Abeskun'dan 6 günlük mesafede bulunan Dihistan. Burası Müslüman toprakları ile göçebe Türk boyu Guzların toprakları arasında sınırı teşkil eder; bu yüzden sınır askeri bölüğü anlamında *rabat* bulunurdu. Dihistan'ın Partlar tarafından kurulduğu varsayılır; Avrupalı bilim adamları Dihistan kelimesini klasik coğrafyacıların verdikleri bilgiye göre Hazar Denzinin doğusunda yaşayan *Dahae* halkının adına yaklaşırlar. Taberî'ye göre Dihistan'dan 5 farsahlık mesafede bir Türk beyinin yaşadığı bir ada³¹, daha doğrusu, (X. yy. Fars coğrafyacısına göre) yarımada³² bulunur. İstahrî³³ ve İbn Hevkel³⁴ Dihistan'ı deniz kıyısında küçük bir balıkçılar köyü³⁵ olarak bilirler; diğer taraftan Makdisî'ye göre Dihistan X.yy.da 24³⁶ civarında köyden oluşuyordu; bölgenin merkezi, sınır rabatına giden yolun sağ tarafında yer alan Ahur şehri idi. Rabat eskiden duvar ile çevriliydi, daha sonra hükümetin talimatıyla duvar yıkılır ve askerî bölge içinde birçok mescit ve pazarların bulunduğu güzel bir köye çevrilir; Makdisî bu mescitlerin arasında Hanefilere değil Şafilere ait ahşap sütunlu eski ve minareli iki mescitten ayrıca bahseder. Hazar Denzinin doğu kıyısının sınırı son binyılda ne kadar değiştiği meselesi çözüme ulaşmadan bu sınır bölüğün yerini tam tespit etmek imkânsızdır. Bölge ile ilgili tarihî kaynaklar çok az; Dihistan'ın varlığının ne zaman sona erdiği ve burada Fars kültürünün ve şehir hayatının izleri ne zaman yok olduğu ile ilgili bilgiye sahip değiliz. Atrek'in³⁷ çizgisinde büyük sulama mekanizmalarının izleri var, fakat Poslavski gibi çağdaş araştırmacılar burada sunî sulama sisteminin Atrek, Sumbar ve Çandır'da suların günümüze kıyasla ölçülemeyecek derecede çok ve acı-tuzlu tada³⁸ sahip olmadığı halde mümkün olduğunu öne sürer. Atrek'in mecrasının değişimini 'Mısırlıların şehit edildiği yer' anlamına gelen Meşhed-i Mısıriyân (haritalarda 'Mestorian' olarak da geçer) şehrinin harabelerinin

²² «Barthold'un ilavesi» İbn Havkal'da «273» doğu ve batı tarafları. Arap istilası sırasında Gurgan şehri henüz yoktu – Taberî, II, 1324, 13. Eski ve ortaçağ şehirleri için bkz: Forbiger, *Handbuch*, Bd II, S. 571.

²³ «Barthold'un ilavesi» Ebu Muslim Tartusi hakkında romanda محله بكر اباد, Az. Müzesi elyazması, 280 ae, taşbaskı 11a, orada

²⁴ İbn Havkal, 273.

²⁵ «Barthold'un ilavesi» Sykes'ta (A History of Persia, vol. II, p. 93) yanlış yazılmış 375=997y. (!).

²⁶ *Khorasân*, pp. 612–614.

²⁷ *Khurasan and Sistan*, pp. 240–242.

²⁸ *İz poezdki*, s. 184–190; Barthold, *Başnya Kabusa*; Godard, *Gunbad-i Qâbûs*.

²⁹ *Turkestan*, b. I, s. 63. «Barthold'un ilavesi» Kufî yazısı; İA, I, S. 407 (Moritz, Arabische Schrift): İran'da tarihî eserler yoktur; Erzurum'da *Çifteh Minaret* yazısı apokrifliktir (351=962/ 63 y.) Kufî yazısıyla en eski eserler: Yusuf ibn Kuseyir'in mezar taşı (H. 557/ M 1162. y) ve Nahçıvan'da (!) Mümin Hatun türbesi (H. 582/ M. 1106–07). «Karşılaştırmamız: Barthold, *Başnya Kabusa*, bu yay., C. IV, s. 263 ve not 12»

³⁰ Astrabad'da artık dokuma halı üretilmiyor; dağ köylerinde halılar kalın ve yumuşak yün kumaşlardan yapılıyor. Astrabat civarında çok sayıda kurgan var. Şehrin içinde birbirine yeraltı geçitle bağlanan iki gözetleme kalesi var. «Astarabat için bkz: Streck, *Astrâbâdh*; Rabino, *Mazandaran*; Frye, *Astârabâdh* ve orada belirtilen edebiyat»

³¹ Taberî, II, 1323.

³² *Hudud el-âlem*, taşbaskı 5b.

³³ İstahrî, 219.

³⁴ İbn Havkal, 277.

³⁵ (Le Strange, *The Lands*, p. 379 dâhil) hata: Dihistan rabatı ve Dihistan Sûr adlı yer birbiriyle karıştırılmıştır. Bkz: Barthold, *Oroşenie*, s. 33; Ebu Muslim Tartusi hakkında romanda دهستان و بازر adları geçer, Az. Müz. elyazma, 280 ae, taşbaskı 229a.

³⁶ Makdisî, 358–359.

³⁷ «Barthold'un ilavesi» Atrek (Mahmut Kaşgarlı, I, 93) Guzca bir kelime olup الرال الشقرمين 'al, güzel, kızıl' olarak nitelendirilir.

³⁸ Dihistan'da sunî sulama M.Ö. II. Binyılın ortasında ortaya çıkıp, M.Ö. I. Binyılın yarısında gerilemiş olsa gerek. Bkz: V. Masson, *Arheologičeskie raboti*, s. 67 (harita); V. Mason, *Margiana*, s. 97.

yerine bağlı olarak açıklarlar³⁹. Harabelerin tasvirini XIX. yy. 30'lu yıllarında seyahatçi Conolli⁴⁰ verir; Konşin'in⁴¹ de plan ile birlikte şehrin ayrıntılı tasvirini sunar. Şehir 120 *desyatina*'lık (çev. notu: 1 desyatina, 1,0925 hektara eşittir) alanda, yanmış kerpiçten beşgen şeklinde duvarla çevrili, güney tarafında tabyaları vardı. Ortada iki yüksek minareli ve sıvalı cami vardı. Onun her iki tarafından mavi kiremit ile süslü kemer şeklinde yüksek kapıların izleri görünür; bunlar günümüzde İran'da hükümdar saraylarında görülür. Doğu giriş kapılarının yanında da iyi korunmuş beyaz bir mescit bulunurdu. Yerli halk şehri XVI. ve XVII. yy.da buralara gelen Kalmukların yağmaladığını anlatır. Şehre *Atrek*'ten 50 verst uzunluğunda kanal geçirilmişti. Yıkıntılar bugünkü deniz kıyısından o kadar uzakta ki, onların X.yy.da birkaç şehir grubundan oluşan ve merkez köyün deniz kıyısında bulunduğu⁴² Dihistan'a ait olup olmadığını söylemek zor. Binaların yıkıntıları tasvirlerden görüldüğü gibi nispeten yakın döneme ait⁴³; Dihistan şehrinin ne zaman yok olduğu ve gerçekten de Kalmuklar tarafından yıkılıp yıkılmadığı konusunda tarihî kaynaklar bilgi vermez⁴⁴.

X.yy.da Kumis'te üretilen keten ve yün kumaşların çok yaygın olmasına rağmen büyük şehirler yoktu. En büyük şehir olan Damgan'ı Makdisî 'küçük şehir'⁴⁵ olarak değerlendirir. Damgan ve Semnan şehri arasında günümüzde olduğu gibi ortaçağda da iki yol vardı; İbn Rüste bugün de posta ulaştırma yolu olarak kullanılan ve Ahuan⁴⁶ geçidinden geçen direk yol, İstahrî⁴⁷ ve X. yy. diğer coğrafyacıları ise Fırat köyünden geçen çevre yolundan bahsederler. Damgan ve Semnan'da mimarî yapısı olarak Hosrucird minaresine benzer ortaçağ minareleri (ikisi Damgan'da⁴⁸ ve biri Semnan'da⁴⁹) vardır. Burası eski Parthia'nın 'yüz kapılı' anlamında Σχατόμυλος adıyla bilinen başkentinin bulunmasıyla ünlüdür. Bu şehrin yerinin tam olarak nerede bulunduğu meselesi tartışmaya açıktır; Tomaşek⁵⁰, Schindler gibi şehrin Damgan şehri, Fırat ve Guşe köylerinin oluşturduğu üçgenin ortasında olduğu görüşündedir.

³⁹ 'Barthold'un ilavesi' Mahdi Han'da مشهد مصریان, Ta'rih-i Nâdirî, 67, 1732 olayları hakkında.

⁴⁰ *Journey*, pp. 76–77.

⁴¹ Razyasnenie, s. 152–153. 'Meşhed-i Misriyan'ın yıkıntıları için bkz: Barthold, *Oroşenie*.

⁴² Yukarı bkz.

⁴³ 'Barthold'un ilavesi' Üzerinde Harzemşah Muhammed'in (1200–1220) yazısı olan mescit, bkz: Semenova'nın makalesi, *Nadpisi na portale*.

⁴⁴ 'Karşılaştırmamız: Barthold, *Oroşenie*.

⁴⁵ Makdisî, 355.

⁴⁶ İbn Rüste, 169–170.

⁴⁷ İstahrî, 215–216.

⁴⁸ 'Barthold'un ilavesi' İkisinin görüntüsü için bkz: Sefer-i Horâsân, 203–204; biri مسجد چهل ستون (Muaviyye'nin inşa ettiği bina?) biri مسجد جامع; Jackson, *From Constantinople to the home of Omar Khayyam*, pp. 147, 167 sq., 172.

⁴⁹ Semnan'da Fethali Şah'ın yapıtı مسجدشاه (Sefer-i Horâsân, 213); ark و عمارت شاهین oğlu بها الدولة tarafından kurulmuştur (a.g.e., 212); pazarnın tasviri (213), çevrenin tasviri (210), Kumis'in tasviri (207). Damgan-Mirabad yolunun yanısında کوه کردکوه kalesi görünür (bkz: *Sefer-i Horâsân*, 204, 206–207). Mirabad-Guş yolunda da kale gözüktür. Cüzcanî zamanında kale henüz fethedilmemişti (bkz. Cüzcanî, çev. Raverti, II, 1208–1211). Kale hakkında daha fazla bilgi için bkz: Reşideddin, *Kartmer* baskısı, 212, 278. (Kartmer'e göre, 212, 1256 yılından sonra daha 20 yıl kale İsmayililerin elinde kalır). Semnan-Damgan yolu için bkz: Jackson, *From Constantinople to the home of Omar Khayyam*, p. 153; Kramers, *Semnân*.

⁵⁰ *Zur historischen Topographie*, I, S. 223. (Şehir hakkında klasik kaynakların mecmuası için bkz: Mordtmann, *Hekatompylos*).

VIII

Kuhistan, Kerman ve Mekran¹

Medlerin bu yöndeki göçlerine rağmen İran'ın güney bölgeleri Arîler tarafından mesken edilmiştir. Herodot (I, 125) güney bölgelerde yaşayan İranlıları Medlerin aksine, Farslar genel adı altında toplar; Farslara Gedrosia'nın güney-doğusundaki Mekran ve Kerman bölgelerine isimlerini veren Δηρουσιατοι ve Γερμάνιοι kabileleri de dâhil edilir. Bu göç, muhtemelen, doğudan batıya doğru ilerledi; İranlıların kuzey kolundan bu Arîler, muhtemelen, Horasan'da ayrıldılar, Sistan'a geçtiler, Herodot'un *Saranglar* dediği kabile orada kalır; sonradan Ζαράγγιοι (Arrian), *Zarangae* (Plinius) ve Δράγγιοι (Arrian, Strabonus), *Drangae* (Plinius) ve Δραγγιανή, *Drangiana* daha sık kullanılır; bu ad ortaçağda bölgenin başkenti *Zerenc* adında karşımıza çıkar. Kipert² de Arîlerin Sistan üzerinden güneye doğru ilerledikleri görüşündedir.

Sistan'dan hareket eden Arîler ilk önce çöl üzerinden bugünkü Kerman'ın kuzey-doğu bölgesine ulaşmış olmalıdır; Kerman bölgesi, jeolojik yapısı ve kuzey-batıdan güney-doğuya bakan yönü ile Zagroş sistemine girer; Zagroş, İran ile bazı sıradağlarla parçalara bölünen düzlük arasında batı sınırını oluşturur. Tarihî devirde Sistan'dan Bam'a giden yolun önemi büyüktü. Burada kültür çizgisi Sistan'dan bozkır ile ayrılır; bu bozkır kuzeye yayılan geniş stepten küçüktür. Habis şehrine götüren tepeler bozkırı ikiye –Deşt-i Kevir ve Deşt-i Lut- böler; Arap coğrafyacıları bu iki alanı Horasan bozkırını (مغزة خراسان)³ adı altında birleştirirler. Kevir kelimesinin menşei belli değil; Tomaşek bu kelimenin eski Farsçadaki *gaw* (cavitas)⁴ türevi *gawer* (کویر) olduğunu düşünür; bu terimin Arapça قفر kökünden çoğul قفار veya قفور kelimesinden gelme ihtimali daha yüksektir; manası 'susuz, bitkisiz çöl'. Kevirlerin dış özellikleri: düzlük, siyah kil toprak, yeşil su balçıkları ve stepte beyaz lekeler veya uzaktan buzdu andıran ve ayaklar altında çıtırdayan, geniş alanı ince beyaz örtü gibi kaplayan bol miktarda tuz. Yağmur döneminde kevir kirli saz, hatta denize dönüşür. 'Horasan bozkırını' Arap coğrafyacılarına Arabistan ve Kuzey Afrika çöllerine nispeten aşırı verimsizlik izlenimi bırakır. İstahrî, Arabistan ve Kuzey Afrika'da bazı küçük alanlar hariç tüm steplerin otlak olduğunu ve göçebe kabileler arasında paylaşıldığını, Horasan stepinde ise kimse'nin yaşamadığını, sadece yol üzerinde belirli aralıklarla posta istasyonlarının görüldüğünü⁵ yazar. Fakat aynı coğrafyacının sözlerinden burada göçebelerin bulunduğunu öğreniyoruz: kervanlar sadece doğa afetlerinden değil, eşkıyaların saldırılarından da zarara uğrarlardı⁶. Çöl ile sınır topraklar çeşitli hükümetlere bağlıydı ve bir hükümetin takibinden kaçan eşkıyaların diğerinde sığınabiliyor olmaları bu duruma müsaade ediyordu. Yağmalar, Kerman'ın güneyinde yaşayan Beluciler ve Kufisler (القفس) tarafından yapılıyordu. Makdisî'nin sözlerine göre⁷ Buî Adud Ad-Daule (949–983) bu halkları mağlup eder, 80 genci rehin alır; rehinler Şiraz'da sürekli zindanda bulunduruyorlardı ve aynı sayıda rehin karşılığında azat ediliyorlardı. Bundan sonra eşkıyalar

¹ V. V. Barthold, İran'ın Tarihî Coğrafyası ve Tarihi Üzerine Çalışmalar, Rusya İlimler Akademisi, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova, 2003, s.140-151.

² Lehrbuch, § 67, No 2. «Barthold'un ilavesi:» Bu göçün olup olmadığı şüphelidir.

³ «Barthold'un ilavesi» Taberî, II, 1637, Horasanlı Asad döneminde مغزة 'te ایوبات yapısı hakkında.

⁴ Tomaschek, *Zur historischen Topografie*, II, s. 582.

⁵ İstahrî, 227–228.

⁶ «Barthold'un ilavesi» کوفجان saldırıları için bkz: Nasir-i Hüsrev, *Sefer-Nâme*, Tahran, taşbaskı, 250. Kovard'ın yağmalara son vermesi için bkz: RTHS, I, 5 sq., 10 sq; Sykes, *Ten thousand miles*, p. 416 sq; kuleler için bkz. p. 418; Nasir-i Hüsrev'in Nain ve Tebes çöllerinden geçen yolun tasvirini için bkz. a.g.e. s. 250-251 (İsfahan'dan Tebes'e kadar 110 fersah; Nain'den کرمة'e kadar 42 fersah, oradan ise çöl başlar; bu çöl yolunda her iki fersahta bir کنبدکهما inşa edilmiştir; hareket eden kumlar; ;(olarak adlandırılan ی مارم طابد (مدینیز طابد) Tabas, aynı eser, 252). Oradan kuzeye doğru 40 fersahta Nişapur, çöl üzerinden güneye doğru 40 fersahta Habis, doğuya doğru کوهو محکم. Hükümdar نین محمد کیلی.

⁷ Makdisî, 489.

sultan Adud Ad-Daule'den rehberin refakat ettiği kervanlara dokunmazlardı; sadece Samanîlerin toprakları ve kervanları hedef alınıyordu.

Kerman ile Horasan'ın güneyindeki dağlık bölge olan Kuhistan arasında birkaç yol vardı, özellikle Raver ve Neybend vahasından Hur'a ve Habis üzerinden Husp'a giden yollar sık anılır. İran tarihinde Kuhistan bölgesinin büyük önemi yoktur; X. yy. da köyler birbirinden geniş alanlarla ayrılır, burada sadece göçebeler yaşayabilirdi; bölgede nehirler yoktu, sadece kuyu ve yer altı kaynakları⁸ vardı. Kuhistan'ın güneyinde palmyeler yetişiyordu; diğer bölgeler ise 'soğuk topraklar' idi. Tomaşek⁹ Kuhistan'a bakarak dağ minarelerinin kuruması ve rüzgârın etkisiyle şekil değiştirme süreçlerinin neticesinde İran'ın birçok binyıllar sonra nasıl şekil alacağına belirlenebileceğini söyler. Şehirler arasında Kain¹⁰ ve Tun¹¹ büyük öneme sahipti, bu yüzden Marko Polo¹² bölgeye Tunokain der. Kain, ticarî öneme sahipti ve Makdisî¹³ burası 'Horasan mallarının deposu ve Kerman'ın hazine mahfazası' (*غرضه خرسان و خزنة کرمان*) der. Bunun yanı sıra, bölgede çok sayıda dağ kalesi olduğundan Kuhistan XI. yüzyılda İsmayililer tarikatının merkezlerinden biri haline gelir¹⁴.

Kerman, Mekran ve Sind'in çölleri Horasan çölüne göre daha az verimsizdi ve göçebe boylar tarafından mesken edilmişti. Dağların eteğindeki topraklar tarım ve bahçecilik için elverişliydi ve insanlar burada yerleşik yaşam tarzına erken geçtiler; Herodot Kermanlıları İran'ın yerleşik kabileleri arasına dâhil eder. Araplar, yetiştirilen bitkilere göre toprakları soğuk ve sıcak (Farsça سرد ve گرم kelimelerinden سرد و گرم) olarak ikiye ayırırlardı. Kerman'da bölgenin dörtte birini oluşturan kuzey bölgeler sıcak, diğerleri ise soğuk olarak değerlendirilir. Soğuk toprakların bitkileri güney bölgelerde yetiştirilemezdi, bunun tersine bazen rastlanırdı¹⁵. Güneyin en yaygın bitkisi hurma palmyesi, Tumanski'ye göre¹⁶ Kerman'dan güneye doğru kayboluyor; fakat Tumanski daha kuzeyde, Yezid'den Tahran'a giden yolda Akde köyünde¹⁷ birkaç küçük boylu palmyeye rastlanır. Kerman'da topraklar Fars'ta olduğu gibi her yerde değil belirli alanlarda işletiliyordu.

Arap coğrafyacılarının eserlerinde geçen Kerman şehirlerinin bir kısmı eski adlarını korumuştur, mesela Bam, Habis, Zerend, Mahan v.b. Mahan'da Ahamenîş zamanından kalma ve Kerman'da tek olan abide bulunur: XV. yüzyılda yaşamış ve *Nimetullahî* derviş dergahının kurucusu aziz Nimetullah Veli'nin türbesinde dörtgen temelli bir piramit var; piramitte üç dilde (Farsça, Asurca ve Suzian dilinde)¹⁸ 'Ben, Dara, yüce kral, kralların kralı, toprakların kralı, yurdun kralı, Giştasp'ın oğlu, Ahamenîş' yazısı vardır. Bu abidenin nereden getirildiği bilinmez¹⁹. X. yüzyılda Arap coğrafyacıların eserlerinde geçen şehirlerin bazıları günümüzde içinde buldukları vilayetlerin adını taşır: mesela, Narşemir, Bardasir, Ciruft ve v.b. Kerman'ın başkenti olarak Araplar Sircan'ı

⁸ İstahrî, 274-275.

⁹ *Zur historischen Topografie*, II, s. 572.

¹⁰ *Barthold'un ilavesi* Yate, *Khurasan and Sistan*, pp 63-64. Kain için: duvarın iç kısmında birkaç ev, pazar, mescit var; şehrin büyük kısmı ise duvarın dışındadır. Mescit 1368'te kurulmuştur (yazıya göre). Ticarete malların 2/3 Bender Abbas'a, 1/3 Meşhed ve Sebzevar'a gider. Kalelerden birinin yıkıntıları şehrin güney, diğerinin (*قلعه دختر*) ise doğu tarafında yer alır. Kain'in nüfusu sadece 4000 (Sykes, *Ten thousand miles*). Şimdi başkent Bircend'in nüfusu 25000 kadar, bkz: Yate, *Khurasan and Sistan*, p. 69. Kain'in idarecisinin unvanı *حکمران*; Kain sınırları güneyde Bandan'a, yani Sistan sınırına kadardır (ibid., p. 74). *قاینات* terimi.

¹¹ *Barthold'un ilavesi* Nasir-i Hüsvrev'in *Sefer-Nâme'sine* (Tahran, taşbaskı 253) göre Tebes ile Tun arasında 12 fersahlık mesafe vardır. Tun'un tasviri aynı eserde 253-254 sayfalarında yer alır. Tun ile Kain arasında 18 fersahlık mesafe; Kain'in tasviri eserinin 255. sayfasındadır. Kain'den kuzey-doğu yönünde 18 fersahlık mesafede *زوزن*, güneye doğru 30 fersahlık mesafede Herat bulunur.

¹² Çev. Minaev, 45-46, 56-57.

¹³ Makdisî, 321.

¹⁴ *Barthold'un ilavesi* *Tabakat-i Nâsirî*'ye göre Kuhistan'da 105 kaleden 70 İsmayililere aittir, Cüveynî'ye göre (bkz: Reşideddin, *Katrmer* baskısı, 174) ise Kuhistan'da 110. Orada *محتشم* unvanı hakkında bilgi verilir.

¹⁵ İstahrî, 159.

¹⁶ *Ot Kaspiyskogo morya*, s. 129.

¹⁷ *Barthold'un ilavesi* D. D. Belyaev'in mektubundan: Kerman şehrinin bulunduğu dağ platosu burun gibi Deşt-i Kevir, Bafk vs. düzlüklerin içine girer. Akde'deki palmyeler Bafke'deki palmyelerin devamıdır, normal boyutlarda ve çok verimli olurlar. Bafke'deki büyük palmyeler için bkz: Sykes, *Ten thousand miles*, p. 264. Bam ve aşağı komşusu Habis'in iklimi için bkz: D. Belyaev, *Otçet*, b. I, s. 37.

¹⁸ Eski Farsça, Akkadça ve Elamca.

¹⁹ *Barthold'un ilavesi* Heykel Petersburg'da idi. Weisbach'ın makalesi, *Die sogennante Inschrift von Kerman*, İAN, 1910. Akkad metninin görüntüsü için bkz: Jackson, *Persia Past and Present*, p. 184 sq. «Söz konusu, üzerinde I. Dara'nın yazısı taş toptur. Önce Asya Müzesinde bulunan bu eser şimdi Ermitaj'dadır. Yazı ile ilgili çalışmalar için bkz: Kent, *Old Persian*, p. 114.»

gösterirler; muhtemelen o, bugünkü Sircan vilayetinin başkenti Seyidabad'ın yerinde değil, onun kuzey-doğusundaki başkenti Behramabad olan Rafsincan vilayetinde bulunuyordu, çünkü Arap coğrafyacılar Sircan'dan Zerend'e kadar sadece 2 günlük yol sayarlar²⁰.

Tomaşek'in fikrine göre²¹ Sircan Araplar döneminde başkent olur; o zamana kadar Sasanî hanedanının kurucusu Ardaşir tarafından kurulan ve Veh Ardaşir (Araplara Bardasir şeklinde değiştirildiler) adını alan Kerman başkent idi. X. yy. sonunda bölgenin askeri ve idari merkezi olan Bardasir'in tasviri Makdisî²² tarafından yapılmıştır. Arap işgali tarihinde görüldüğü gibi Sircan İslam öncesi dönemde de Kerman'ın başkenti idi; Ardaşir tarafından temeli atılan şehir sadece askerî bir kamptı; ancak X. yy. ikinci yarısında Buîlerin döneminde bölgenin ana şehri haline gelir ve burada XI ve XII. yüzyılda hâkimiyet kuran Selçuklular hanedanı sırasında da önemini korur. Bu hanedan hakkında geniş bilgiyi, kendisinden önceki kaynaklara²³ dayanarak XVII. yy. müellifi Muhammed bin İbrahim verir. Selçuklu hükümdarları yılın yedi ayını Bardasir'de, beş ayını güneyde Ciruft'ta geçiriyorlardı. Selçukluların bu kolunun kurucusu sultan Alparslan'ın ağabeyi Kavard idi. Ağırıklı olarak çöl üzerinden seyahati kolaylaştıran kervan saray ve başka yapıların inşaatıyla ilgilenen Kavard'ın yanı sıra birçok yapının inşaatı zalim, ama aynı zamanda din adamları sınıfını himayesi altına alan I. Muhiseddin Muhammed'e (1141–1156) atfedilir. O, Bardasir ve Ciruft'ta birkaç mescit, medrese, rabat ve hastane kurdurur; Bardasir'de camide çeşitli ilimlere göre 5000 ciltlik kütüphane oluşturur²⁴.

Eski şehrin yıkıntıları ve rivayetler XIV. yüzyılda Guvaşir adını taşıyan Bardasir'in bugünkü Kerman şehrinin yerinde bulunduğunu tasdikler. Şehrin planı Hanıkov'un kitabında²⁵ mevcut. Binaların en eskisi halk arasında Melikşah (1072–1092) tarafından kurulduğu anlatılan Melik mescididir; tarihî bilgiye göre²⁶ o, yerli yönetici Turanşah (1085–1097) tarafından bu devirde oluşan rabatta kurulmuştur. Cami XIV. yüzyılda Muzafferiler hanedanı döneminde kurulmuştur; kuruluş tarihini gösteren yazı (1 Şevval 750/ 13 Aralık 1349) zamanımıza kadar gelmiştir. Makdisî'ye göre X. yüzyılda Bardasir'den Mahan'a kadar sıra sıra bahçeler vardı²⁷; Hanıkov'a göre şimdi bu alan Deşt-i Lut²⁸ gibi verimsiz bir çöldür.

X. yüzyılda Kerman'ın şehirleri İran'ın ve Orta Asya'nın diğer şehirlerinden pek farkı yoktur ve 4 kapılı duvarla çevrilerdi; sadece başkent Sircan'ın 8 kapısı olduğu söylenir²⁹. Arap coğrafyacıların verdiği malumata göre İstahrî ağaç yetersizliğinden dolayı evler kubbe şeklindeydi³⁰. Bu tip evler Kerman'da günümüzde de var; burada 1894'te bulunan Tumanski³¹ Negar köyü hakkında şöyle der: 'Avluların çoğunun damları kubbe şeklindeydi ki bu ormanların az olduğunun göstergesidir'³². Büyüklük bakımından Sircan'dan sonra bölgenin sanayi merkezi Bam³³ şehri gelir; burada üretilen keten kumaşlar çok dayanıklı olup Mısır'a kadar tüm İslam alemine ihraç ediliyordu; bu kumaşlardan yapılan kıyafetler beş ila yirmi beş yıl arası giyiliyordu. O dönemde Bam'da üretim günümüzde de meşhur Kemran şalları üzerinde yoğunlaşmıştı; İbn Havkal'in sözlerine göre³⁴ bir şalın fiyatı 30 dinara (150 ruble) kadar ulaşıyordu. Bugün şalların yanı sıra Kerman halıları da ünlüdür; X.yy. coğrafyacıları bu zanaattan bahsetmezler, fakat dokumacılık sanatı türü XIV. yüzyılda Timur döneminde mevcuttu; Fars ve Kerman ustaları Timur'un Semerkand'da kurduğunu

²⁰ Le Strange, *Kirmân*, p. 289.

²¹ *Zur historischen Topografie*, I, s. 176.

²² Makdisî, 461.

²³ Ebu Hamid Muhammed bin İbrahim için bkz: Barthold, *Turkestan*.

²⁴ RTHS, I, 32–33.

²⁵ «Khanikoff, Mémoire»

²⁶ RTHS, I, 20–21.

²⁷ Makdisî, 462.

²⁸ Khanikoff, Mémoire, p. 199. «Barthold'un ilavesi» Kerman'ın planı için Sykes, *Ten thousand miles*, p. 188. Şehrin nüfusu 50 000 kişi. Şehrin alanı batıdan doğuya bir mil, kuzeyden güneye ise biraz fazladır. Kerman'da Lütif-Ali ve Ağa Muhammed arasındaki mücadelede 70 000 kişinin gözleri oyulmuş, 20 000 kadın ve çocuk köle olarak satılmıştır.

²⁹ Makdisî, 464.

³⁰ İstahrî, 167.

³¹ *Ot Kaspiyskogo morya*, s. 126.

³² «Barthold'un ilavesi» Başka bir sebep, toprağın özelliğidir; burada toprak kumludur.

³³ «Barthold'un ilavesi» Bam ve yeni kale, görüntü için Sykes, *Ten thousand miles*, p. 218.

³⁴ İbn Havkal, 223.

Bibi Hanım camisi³⁵ için ipek halılar götürürler. Kerman'ın kuzeyi Kubenan'da Yakut³⁶ ve Marko Polo'nun³⁷ verdikleri bilgiye göre çinko oksit işleniyordu; çinko oksit göz hastalıklarına karşı ilaç olarak başka ülkelere ihraç ediliyordu.

Kerman'ın güneyindeki 'sıcak ülkelere' (garmsir) İranlılar kuzeye göre daha geç geldiler ve buranın yerli halkı hâlâ İranlı işgalcilerden farkı koruyorlar. Coğrafya açısından bu yerler yeterince araştırılmamıştır; İran'ın iç havzalarının nerede bittiği ve Hint Okyanusu havzasının nerede başladığı meselesi net çözüme ulaşmamıştır. Ciruft bölgesi Halilrud (bazı seyahatçilerde Haliri) çayı tarafından sulanır; Tomaşek³⁸ XIX. yy. başının seyahatçisi Floyer'in³⁹ bu çayın denize döküldüğü fikrini reddeder ve onun kumlarda⁴⁰ kaybolduğunu öne sürer; fakat 1894'te Tumanski⁴¹ onun denize döküldüğünü duymuştur.

Kerman'ın kuzey-doğu bölgelerinden Ciruft, Bariz (şimdi Cebal Bariz⁴²) dağlarıyla ayrılıyordu. Bu dağların halkı İslam'a Abbasîler döneminde geçtiler ve ancak Safarîler sırasında, IX. yy.da Müslüman hükümdarların hâkimiyetlerini kabul ettiler⁴³. Kerimabad köyünün yakınlarında bulunan Ciruft şehrinin yıkıntıları Moğol öncesi devirde İslam dünyasının en zengin şehirlerinden biriydi. Burada Basra körfezinden Ormuz koyundan (bugünkü Bender-Abbas'ın yakınında) gelen yol ile Hindistan'dan Calk⁴⁴ üzerinden gelen yol birleşir; burada Hindistan'dan getirilen mallar İran'ın diğer bölgelerine dağıtılıyordu. X. yüzyılda şehir büyüklük açısından Sircan ve Bam'dan⁴⁵ sonra gelir; fakat refahı Kerman'ın Selçuklu hükümdarları sırasında artar ve Bardasir ile birlikte devletin iki başkentinin biri olur. Yabancı tüccarlar Kamadin adlı yerde otuyorlardı; Muhammed bin İbrahim'in⁴⁶ sözlerine göre Kamadin 'zenginlerin hazinesi, şark ve garptan gelen malların mahfazası idi': *وغرب خزینة متمولان وگنجخانه رباب بضایعی شرق*.

Kamadi adıyla Ciruft Marko Polo'da⁴⁷ geçer; o dönemde şehir tamamen yağmalanmıştı.

Ciruft'tan denize giden yol Rudbar üzerinden geçiyordu. Rudbar ve deniz kıyısı arasında, dağlarda, yolun doğusunda Kufis halkı (قفص Farslarda گوج veya گوفج) yaşıyordu; Kufisler özel bir dilde konuşurlar; İstahrî'ye göre⁴⁸ halk Arap menşelidir. Ülkede yedi sıradağ vardı ve her birinin yöneticisi vardı; dağlarda 10 000'e yakın erkek vardı. Bu dağlıların atları yoktu ve yağmalarını yaya yapıyorlardı, buna rağmen Kerman, Fars ve Sicistan'ın sınır bölgelerine dehşet saçıyorlardı. Şii topluluk Fatimî halifelerinin hâkimiyetini kabul etmişlerdi⁴⁹. Buî Adud Ad-Daule'nin hükümdarlığı döneminde onların yağma hareketlerine son verilir, ancak XI. yy. başında Buîlerin zayıflamasıyla bu dağlılar Kerman'ın güney kısmı ve Ciruft'u ele geçirirler; Kerman Selçuklularını hanedanının kurucusu Kavard hileyle bu toprakları kendi sınırları içine katar⁵⁰. Tomaşek⁵¹ قفص halkının ülkesinin bugünkü Beşakird vilayeti olduğu görüşündedir; Beşakird altı eyalete bölünür; yönetici Anguran şehrinde oturan sultana bağlıdır; İran hükümetinin idaresi kabul edilmez.

³⁵ Abdürrezak, elyazma, taşbaskı 18a.

³⁶ Mu'cam, IV, 316.

³⁷ Çev. Minaev, 56.

³⁸ *Zur historischen Topografie*, I, s. 183.

³⁹ *Unexplored Baluchistan*

⁴⁰ *Barthold'un ilavesi* Caz Morian sazlık gölünün uzunluğu 50 MİLDİR, Sykes, *Ten thousand miles*, p. 143. Yazın gölün tamamı veya büyük kısmı kurur (ibid., pp. 306–308). Schwarz (*İran im Mittelalter*, T. III, 217) eserinde İbn Havkal'ın (220, 12) Kerman'da göl olmadığına dair sözlerine yer verir.

⁴¹ *Ot Kaspiyskogo morya*, s. 124.

⁴² *Barthold'un ilavesi* D. Belyaev, *Otçet*, b. I, s. 68, Celal Bariz'in okyanustan esen nemli rüzgârlara karşı ilk ciddi engel olduğunu yazar.

⁴³ İstahrî, 164.

⁴⁴ A.g.e., Makdisi, 486.

⁴⁵ İstahrî, 167.

⁴⁶ RTHS, I, 49.

⁴⁷ Çev. Minaev, 49. *Barthold'un ilavesi* aynı yakınlaştırma Sykes, *Ten thousand miles*, p. 267. (Kamadin, Ciruft'un semti olarak), orada Houtum-Schindler'in, *Notes* makalesine atıf vardır. Bu makalede, s. 495: 'Camadi is a contraction of Khun-i Muhammedi, the canal of watercourse of Muhammed'. Sykes'a göre, yıkıntılar Sercaz civarında, Halil Rud vadisinde, sağ kıyıda yatar. Kale dörtgen şeklindedir, her tarafı 286 YARD (*Ten thousand miles*, p. 267). Harabeler için bkz: D. Belyaev, *Otçet*, b. I, s. 85 ve ilerisi. Sercaz Yate'nin haritasında Sykes'in haritasında Kamadin'in olduğu yerdedir.

⁴⁸ İstahrî, 164.

⁴⁹ İbn Havkal, 221.

⁵⁰ RTHS, I, 5–8.

⁵¹ *Zur historischen Topografie*, I, s. 190.

Ülkeye ulaşım zordur, ancak yerli cins eşekler kullanılır. Ülkenin nüfusu en fazla 2000 kişi; hâkim Farslar ve Belucülerin yanı sıra köle konumunda olan Dravid kabilesi yaşar; Tomaşek bu kabilenin قاص kavminin torunları olduğu görüşündedir. Ülke, denize yakın olmasına rağmen az araştırılmıştır ve kültürün en alt basamağında bulunuyorlar⁵².

İran'ın deniz kıyılarından sadece Basra Körfezi kıyısının tarihî önemi vardı, hâlbuki müsait koylar daha doğuda da var. Körfezi okyanustan ayıran Ormuz boğazı adını XIV. yüzyılda kıtada, bugünkü Bender-Abbas limanından daha güneyde bulunan meşhur limandan almıştır. Ormuz ve balıkçıların yaşadığı ve Fars-Ormuz yolunun⁵³ geçtiği Suru köyü arasında bir günlük mesafe vardı. X. yüzyılda Ormuz çok kalabalık nüfusa sahip olmasa da Kerman'ın koyu sayılırdı⁵⁴. Neticede Hindistan ile deniz ticareti iki yerde yoğunlaştı: Ormuz ve Basra Körfezinde Kiş adası (şimdiki Keys)⁵⁵. Ticari rekabetin neticesinde Kiş ile Ormuz hâkimleri kendi aralarında mücadele ediyorlardı; her biri rakibine engel çıkartıyor, gemilerini durduruyordu; bunun neticesinde ticaret büyük zararlara uğradı⁵⁶. XII. yy. sonunda Kerman'ı Dinar'ın önderliğinde⁵⁷ Guzların eline geçer ve Kiş'in hâkimi Dinar'dan her sene 100 000 dinar ve 50 Arap atı⁵⁸ karşılığında Ormuz'u ona vermesini ister.

Ormuz ve Kiş'in ticarî önemi Moğolların döneminde de devam eder. Marko Polo'ya göre⁵⁹ Kiş, Ormuz ve Hindistan'ın diğer yerlerinden Hindistan malları karşılığında genelde atlar ihraç edilirdi. Marko Polo'ya göre⁶⁰ Ormuz'un hâkimi Kerman yöneticisinin vekiliydi, fakat belirlenmiş vergiyi ödemiyor ve onunla savaşıyordu. O aynı zamanda Arap kıyısı ve Maskat'tan güney-doğuda⁶¹ bulunan Kalhat limanına sahipti ve Kerman maliki ordu gönderdiğinde ve Basra Körfezine giden gemileri esir aldığı anda oraya sığınuyordu. Kerman maliki zarara uğradığından barış anlaşması yapmak zorunda kalıyordu. Muhtemelen, burada Arap hanedanı söz konusudur, çünkü kurucusunun ismi Mahmud Kalhati'dir⁶². Orta Asya Arıları hiçbir zaman deniz korkusunu yenemediler, Arap deniz kıyı bölgesi Oman'da yaşayanlar ise her zaman cesur deniz eşkıyaları idi. Özellikle A'dud Ad-Daule başta olmak üzere Moğol öncesi devirde Builer gibi İran'ın güçlü hükümdarları ve Selçuklular Oman'ı hâkimiyetine alabildiler.

XIV. yy. başında Kerman'da Moğolların yağmaları Ormuz'un malikini şehri Zeraun, veya Ceraun (şimdiki Ormuz) taşımaya mecbur eder. Burada Eski Ormuz'dan 3 fersahlık mesafede Yeni Ormuz kurulur⁶³. Şehir Arapların elinde kalmaya devam eder⁶⁴; XVI. yy. başında maliki

⁵² «Barthold'un ilavesi» Beşakird için bkz: Sykes, *Ten thousand miles*, pp. 304–309: nüfusu 8000; 4 ilçesi var: Sinderk, Cekdan, Anguhran, Marz; her biri senelik 40 FUNT vergi ödüyordu. «bkz: Spooner, *Küch u Balüch*; Geshevitch, *Travels*»

⁵³ İstahrî, 167, 170.

⁵⁴ a.g.e., 166.

⁵⁵ «Barthold'un ilavesi» Vassaf'ta (Mumbai baskısı, s. 170 ve ilerisi) Melik Sultan'ın sırasında adanın atabek Ebu Bekir tarafından işgal edilmesine kadar 300 yıl orada hâkimiyet sürdüren جزیره قیس tarihine yer verilir.

قیصر قیس و امام سعد الدین ارشد که امامت و تقدم قیس هنوز بر اولاد او مقرر است تاریخ ملوک بنی قیصر ساخته ...
جزیره قیس اگر چه از معظمتات جزائر خلیج فارس است بایر و غایر مسکون است دولتخانه قیس

⁵⁶ Barthold, *Turkestan*, b. II, s. 425.

⁵⁷ «Barthold'un ilavesi» Dinar için H. 584/ M. 1188'de Afzal Kermanî'nin tarihi oluşturulur, 1876'da Tahrân'da taşbaskısı yapılır. Bu eser için bkz: Sykes, *Ten thousand miles*, p. 48, n. 3; Rozen, ZVORAO, c. II, s. 182 ve Rieu katalogu, *Suppl. Pers.*, 90-91 «(Or. 2887, Or. 3584; karşılaştırmız: Storey, *Persian Literature*, vol. I, pp. 357, 1297».

⁵⁸ RTHS, I, 160–161.

⁵⁹ Çev. Minaev, 261. «Reşideddin, *Mukâtabât*, Şafi' baskısı, 196 ve ilerisi»

⁶⁰ Çev. Minaev, 308. «Barthold'un ilavesi» Bahreyn adası için bkz: Ta'rîh-i Şiraz; H. 663 (M. 1235–06) onu atabek Ebu Bekir ele geçirir, 8 sene sonra Katif ve Lahs'ı toprakları içine katar. Atabekler ve Moğollar döneminde ada Fars'ın hâkimiyeti altındadır, «سلطین تورکمانیه» döneminde ise Ormuz'un malikine aitti; I. Abbas sırasında yeniden Fars topraklarına katılır; son Safevîler sırasında onu Fars ve Laristan kıyı çizgisinde yaşayan Araplar ele geçirir; Nadir Şah zamanında tekrar Fars'a katılır; H. 1209'da (M. 1794–05) onu بنو عبیه ta isyancı Araplar işgal eder. «Karşılaştırmız: Wilson, *The Persian Gulf*»

Bahreyn'de inci avı için bkz: Sykes, *Ten thousand miles*, p. 241; Hamdullah Kazvinî, *Nuzhat al-kulûb*, Le Strange baskısı, I, 138; en çok inci Harak adasında çıkartılır. «Harak adası için bkz: Le Strange, *The Lands*, p. 261; Celal Ali Ahmed, *Dürr-i yetim*; Grishman, *Ile de Kharg*; Bahreyn için bkz: Bodyanski, *Bahreyn*; Rentz-Mulligan, *al-Bahrayn*»

⁶¹ «Barthold'un ilavesi» Kalhat ve eski şehrin yıkıntıları için bkz: Wellsted, *Reisen*, Bd I, S. 32 sq; Schliefer, *Kalhât* makalesinin kaynakçasına bkz.

⁶² Marko Polo, Yuka-Kordye baskısı, I, 113.

⁶³ «Barthold'un ilavesi» Karşılaştırmız: Forbiger, *Handbuch*, Bd II, S. 553–554; Sykes, *Ten thousand miles*, pp. 85, 302; (eski Ormuz'un yıkıntılarının bulunduğu Minbae hakkında) karşılaştırmız: Le Strange, *The Lands*, p. 318, Schwarz, *İran im Mittelalter*, T. III, S. 243 sq; Stübe, *Zur Geschichte*; idem, *Ormuz*».

⁶⁴ «Barthold'un ilavesi» Timur'un Ormuz'u alması hakkında bkz: Klaviho, Sreznevski baskısı, 178 ve ilerisi. Çin'den Ormuz'a kadar 10 gün karada ve 10 gün denizde süren yol hakkında fantastik izlenim.

Kişm adasını da alan Portekizlere teslim olmak zorunda kalır; 1622'de Portekizler her iki yerden de şah Abbas tarafından kovulurlar. Şah Abbas'ın ölümünden sonra ada önemini kaybeder ve Gombrun (şimdi Bender-Abbas)⁶⁵ şehri ticari liman haline gelir. Hem ada, hem kıtada iklim Avrupalılar için son derece uygun değildir⁶⁶; Arap kıyısı kadar olmasa da rutubet ve toz karışık kavurucu sıcaklık vardır. Burada ve Mekran kıyısında deniz ticareti Arapların elindedir; Farslar tarımla uğraşan çiftçi tabakayı oluştururlar. Nadir Şah'tan Nasreddin'e kadar Bender-Abbas ve bazı kıyı noktaları siyasî açıdan Arap sultanı Maskat'a bağlıydı; fakat Nasreddin'in döneminde burada Farslar hâkimiyeti alırlar.

Şimdi Mastak'ın sultanı veya imamı denizin kuzey kıyılarında sadece havan ve Belucistan sınırları içinde Gvadur bölgesine sahiptir.

Arîler sahil çizgisine Kerman'dan sonra yerleşmiş olmalıdırlar. Bölge Gedrosia adını Herodot'ta *Δηρουσιατοι* şeklinde geçen Fars halkının bir dalından alsalar gerek. Şimdiki Mekran adı ise bilim adamlarına göre bir Arî kavmi tarafından değil, Dravid menşeli bir halkın adından gelir; bu kavim Yunanlarda *Μάχαι* veya *Μόχαι*, çivi yazılarında ise Maka veya Masiya⁶⁷ olarak geçer. Yunan coğrafyacısı Bizanslı Stephanos'a göre *Μαχαρηνή* bölgesini adına rastlanır; Müslüman coğrafyacılarında ise Mekran ile birlikte Makuran⁶⁸ şekli de geçer. Bölge halkı kültürel anlamda eskiden Nearhos'un gördüğü 'ihtifog'lardan pek farklı değildir. Nüfusun ağırlıklı olarak balıkla beslendiğine Arap coğrafyacılar da işaret ederler. Fakir ülke ve kötü iklimden dolayı Mekran'ın sahili balıkçılar için cazip değildi ve bu bölgenin tarihine Şatt Al-Arab ve İnd ağzında arasındaki canlı deniz ticareti yansımaz. Ormuz ve Deybul koyu arasındaki alanda sadece bir uğrak yeri vardı: Mekran'ın kıyısında Tiz adası⁶⁹; Tiz koyu Çah-bar adıyla bugün de mevcut⁷⁰. Araplar Mekran'da yaşayan, muhtemelen Hint menşeli *الزظ* veya *الجت* halktan bahsederler. Mekran'ın önemli şehirleri her zaman ülkenin tarıma elverişli bölgelerinde yer alır; İbn Havkal'e⁷¹ göre ülkenin en büyük sorunu su yetersizliği idi, bu yüzden göçebeler ağırlıktaydı. Nehirlerin sayısı çok olmakla birlikte yılın büyük kısmında mecraları kurudur. Araplardan önce Mekran'ın başkenti Pencpur idi; şimdi Marquart'a göre Belucistan'da, İran sınırında⁷² Pencgur eyaletinde Diz. Arapların gelmesiyle Kec, Arap coğrafyacılarında *كيج* veya ortaçağda bölgenin başkenti konumunu koruyarak *كيج* yükselişe geçer; XIII, XIV ve XV. yy. müelliflerin bu bölgeyi tanımlamak için *مکران* terimini kullanırlar; bu yüzden Marko Polo⁷³ Hindistan'a⁷⁴ ait gösterdiği bu bölgeyi Keskakoran olarak adlandırır. Kec artık Belucistan sınırları içindedir⁷⁵; Mekran ve Fars Belucistanı'nın başkenti Bampur⁷⁶ olup, burada yaşayan yönetici Kerman'ın yöneticisine bağlıdır.

⁶⁵ *Barthold'un ilavesi* Pietro della Valle'de «Gombrun yerine» Combù ve Combrù (Pietro della Valle, *The Travels* 1892, vol. I, pp. 3, 8).

⁶⁶ *Barthold'un ilavesi* Zeraun adasında su yok; su, Kişm'den gemilerle getirilir (İskender Munşi, elyazma, taşbaskı 318b); aynı yerde *بندرعبا سي*, eski adı *بندر كمبرو*; 1622'de savaşta Farsların önderi; Şah Abbas o zaman Kandagar'ı kuşatır ve Ormuz'un düşüşü haberini aldıktan 2-3 gün sonra şehri alır (taşbaskı, 320a).

⁶⁷ Eski Farsçada Maka-, Maçiya-, bkz. Kent, *Old Persian*, p. 201.

⁶⁸ Marquart, *Erânşahr*, s. 31.

⁶⁹ *Barthold'un ilavesi* Tiz'den Deybül'e kadar kıyı tasviri için bkz: Birünî, *İndia*, çev. Zahau, I, 208-209 (Tiz, Hint Okyanusunun başlangıcı sayılır). Karşılaştırmız: Zaruğnıy, *Otçet*, s. 153 ve ilerisi; Sykes, *Ten thousand miles*, pp. 131, 356.

⁷⁰ *Barthold'un ilavesi* Zaruğnıy'a göre (a.g.e., s. 160) Çahbar'da 300 civarında ev ve 30 civarında tezgah vardır. Sykes'a göre (*Ten thousand miles*, pp. 90, 110) ise bir köydür. Tiz'in konumu daha iyidir.

⁷¹ İbn Havkal, 235.

⁷² *Barthold'un ilavesi* Pencgur, Mekran'ın en güzel ve verimli bölgelerinden biri, halkı son derece medenîdir (Hughes, *Balochistan*, p. 157); Pencgur şehri ve ticarî önemi (ibid., p. 161); Kelat-i Mekran terimi (ibid, passim).

⁷³ Marko Polo, çev. Minaev, 290.

⁷⁴ *Barthold'un ilavesi* *كيج* ve *مکران* bölgesi XVII. yy.da, 1621 yılına kadar Hindistan'ın içine giriyordu (Büyük Moğollar Devleti), bkz: İskender Munşi, elyazma, taşbaskı 306b.

⁷⁵ *Barthold'un ilavesi* Kec «günümüzde» bir şehir değil, birkaç kale ve köyün birleşmesidir; eskiden 3000 ev, Kelat, Şikarpur, Gvattar ve Çahbar limanları ile ticaret gerilemiştir (Hughes, *Balochistan*, p. 158); Kelat'ta vergi toplayan memurun konakladığı yer; Kec ve Kelat hanı.

⁷⁶ *Barthold'un ilavesi* Sykes'a (*The thousand miles*, p. 122) göre Bampur'un nüfusu 200 ev civarındadır. Bampur ve Fahrac için bkz: Sykes, *Ten thousand miles*. Mekran ve tarihî eserleri için bkz: Stein, *An archaeological tour*; Stein, *Archaeological reconnaissances*; Vanden Berghe, *Archéologie de l'Îrân ancien*, pp. 17-18, 145-146; Dames, *Balōcistân*.

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi altı ayda bir yayımlanan hakemli bir dergidir.
2. Dergide yayınlanmak üzere gönderilen yazılar daha önce yayınlanmamış, bilimsel nitelikte özgün makale, araştırma, inceleme, saha derleme yazıları, çeviri, kitap tanıtımı/eleştirisi olmalıdır.
3. Dergide yayınlanan yazıların bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yazım tutarlılığı sağlamak için Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı İmla Kılavuzu'nun son baskısı esas alınması tavsiye edilir.
4. Dergiye gönderilen yazılar Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılabilir. Türkiye'de yayınlanan bir dergi olduğu için yazının Türkçe olması tercih sebebidir.
5. Dergiye gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından incelendikten sonra, konunun uzmanı üç hakem tarafından değerlendirilir, raporların olumlu gelmesi halinde yayımlanır. Yayım kararının alınmasından sonra yazının yayımlanacağı yazar(lar)a bildirilir.
6. Dergiye gönderilen çalışmalar dört kopya halinde (üç kopyasında yazar(lar)ın adı, soyadı ve diğer kişisel bilgileri bulunmayacak şekilde) yazılı metin olarak hazırlanmalıdır. Yazılı metinler virüs taramasından geçirilmiş yeni bir disket/CD ve yazar(lar)ın çalıştıkları kurum(lar), bölüm(ler), ve anabilim dal(lar)ı belirtilmiş, kısa özgeçmişlerinin ve irtibat sağlamak için kullanılacak telefon, faks, elektronik posta adresinin yer aldığı imzalı bir dilekçe ile birlikte, dergi yazışma adresine ve derginin elektronik posta adresine gönderilmelidir. Dilekçede, gönderilen çalışmaların başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olduğu belirtilmelidir. Tezlerden veya kongre, sempozyum, panel bildirilerinden üretilen makalelerin bu durumu metinde bir açıklama notuyla belirtilmelidir.
7. Türkçe özgün makaleler için özet yapılan dilde başlık ve Abstract, Resume, Zusammenfassung başlıkları altında 100 kelimeyi geçmeyen İngilizce, Fransızca, Almanca dillerinden birinde özet verilmelidir. (Önce makalenin Türkçe başlığı ve Türkçe özeti 100 kelimeyi geçmeyecek şekilde verilmelidir. Sonra makale dilinde 3-5 tane anahtar kelimeler verilmelidir. Bunların altına çeviri başlık, özet ve anahtar kelimeler eklenmelidir.)
8. Yayına kabul edilmeyen çalışmalar yazar(lar)a iade edilmez.
9. Yazar(lar)a, kendi yazısının yayımlandığı dergiden telif ücreti olarak 2 nüsha ve 20 ayrı basım verilir.

YAZIM KURALLARI

1. Yazılar IBM ve uyumlu bilgisayarlarda Windows Word programıyla, normal metin için Times veya Times New Roman karakteri 12 puntoyla, 1,5 satır aralığıyla yazılmış olmalıdır.
2. Yazıların uzunluğu konusunda sınırlama olmasa da yazının tek sayıda yayımlanabilmesi için kaynakçayla birlikte 25 sayfayı geçmemesi tavsiye edilir.
3. Metinde şekil, tablo, resim vb. Kullanılacaksa metin içinde ilgili yere, metinle arasında üstten ve alttan birer aralık bırakılmak suretiyle yerleştirilmelidir. Mümkün olduğu kadar bilgisayar aracılığıyla hazırlanmış şekiller kullanılmalı, tarayıcıyla en az 400 dpi çözünürlükte tiff veya jpg şeklinde taranmış olarak metne yerleştirilmelidir. Şekiller birbirini izleyerek numaralandırılmalıdır. Her şeklin altına numarası ile birlikte kısa bir açıklama, ortalanmış olarak yazılmalıdır.
4. Dipnotlar sayfa altına numaralandırılarak verilmelidir. Dipnotlarda kitaplar için bibliyografik künye sırası (büyük küçük harf durumuna dikkat edilerek) şu şekilde olmalıdır: Yazar Adı, Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, kaçınıcı baskı olduğu, basıldığı yer, yıl, sayfa numarası. Makalelerde ise şunlar belirtilmelidir: Yazar Adı Soyadı, "Makale Adı", Kitap veya Dergi Adı, cildi, sayısı, Yayınevi, baskı yeri, yılı, alıntı yapılan yerin sayfa numarası. İnternette alınan makale ise yazarın Adı Soyadı, "Makalenin Adı", Derginin Adı, sayısı, yayın tarihi, internet adresi ve erişim tarihi yazılmalıdır. Aynı şekilde internette alınan kitap, rapor gibi kaynaklarda da aynı bilgiler gösterilip sonuna tam internet adresi ve erişim tarihi eklenmelidir.
5. Kaynakçada ise yazar soyadı başa alınmalı, diğer bilgiler aynı şekilde verilmelidir. Kullanılan kaynak makale ise makalenin ilk ve son sayfası belirtilmelidir.

